

Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaş Bakışı

Buddhist and Manichaeist Views on War on the Old Uyghur Turkish Texts

Aslı Zengin¹*, Ümran Yaman²©

¹Dr. Öğr. Ü., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Aslı Zengin,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-mail: asluygun@istanbul.edu.tr

Gelis tarihi / Date of receipt: 30.03.2018

Kabul tarihi/Date of acceptance: 03.05.2018

Atıf/Citation:

Zengin, Aslı ve Yaman, Ümran. "Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaş Bakışı." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018, s. 175-216.
<https://doi.org/10.26650/TUDED425625>

ÖZET

Türkler, tarihte ortaya çıktıkları ilk zamandan bugüne kadar farklı dini inançları benimsemişlerdir. Buna bağlı olarak buldukları bölgelerde çeşitli kültür daireleri de meydana getirmişlerdir. Göktürk Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra Türk İmparatorluğu'nun yeni varisleri olan Uygurlar arasında Gök-Tanrı inancı zayıflamaya başlamış, Maniheizm ve Budizm yaygınlaşmıştır. Uygurlar henüz Ötüken bölgesinde iken Mani dini ile tanışmış, Ötüken Uygur Devleti Kağanı Bögü Kağan bu dini resmen devlet dini olarak kabul etmiştir. Uygur halkı da Koço ve Turfan bölgelerine göç etmelerinin ardından Maniheizm inancını zayıflamaya başlamasıyla gittikçe Budizm'i benimsemişlerdir.

Uygurların yerleşik hayata geçerek kentler ve ibadethaneler inşa etmeleri, Maniheizm ve Budizm'in kültür yapılarına intibak sağlamaları sonucu söz konusu dinlerin inanç esaslarını yeni mensuplarına tanıtmak ve öğretmek için büyük bir tercüme faaliyetine girişilmiştir. Özellikle Çinçe, Tibetçe, Toharca, Soğdca ve Sanskrit dilinden Eski Uygurcaya tercüme yoluyla birçok eser kazandırılmıştır. Uygurca olarak yazılmış metinlerin büyük bir kısmı Turfan, Koço, Hami şehirleri ile Kansu şehrinde bulunan Tun-huang mağaralarında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır.

Hem Maniheizmin hem de Budizm'in bir milletin belki de kaderini belirleyen önemli prensiplerinden biri "can alma" dolayısıyla "savaşma" eylemine tamamen karşı olmalarıdır. Bu eylemin son derece kötü olduğuna ve büyük cezalar gerektirdiğine metinlerde sıkça yer verilmektedir.

Çalışmamızda öncelikle Eski Uygurların kurdukları devletler hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından Budizm ve Maniheizm'in temel felsefesi izah edilerek Uygurlar'ın bu inanç sistemleriyle ne şekilde tanıştıkları üzerinde durulacaktır. Daha sonra Uygurlar dönemine ait Budizm ve Maniheizm'in esaslarını konu alan eserlerde "savaş"ın ne şekilde yer aldığı, savaş ve savaşçılardan, ayrıca "öldürmek" fiilinden nasıl bahsedildiği ortaya konulacaktır. Bunu yaparken belirlenen eserlerden alınan örnek metinlere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Budizm, Maniheizm, Uygurlar, savaş, öldürmek

ABSTRACT

Turkish people have adopted many different religions from the era this tribe had known until now. Consequently, they cultivated many cultural environments. After the collapse of the Kokturk Empire, the belief of Kok-Tanrı started to weaken between the Uyghurs, who were the new inheritors of the Turkish Empire, and

Manichaeism and Buddhism spread across the region. The Uyghurs discovered Buddhism while they were in the Otuken region. The kagan of Uyghur State in Otuken accepted Buddhism as a state religion. After the migration to Khocho and Turfan, the belief in Manichaeism got weaker, and the Uyghur people adopted Buddhism.

As a result of beginning to settle life and construct towns and temples, the people adapted to the cultural structure of Manichaeism and Buddhism. A major translation activity began to teach the new members the rules of these religions. Many works had been translated into Old Uyghur Turkish from Chinese, Tibetan, Tocharian, Sogdian, and Sanskrit. These works written in Old Uyghur Turkish were found in Turfan, Khocho, Hami, and Tun-Huang cave-Kansu.

Both Manichaeism and Buddhism have the same principle of not killing anyone or anything, so they came out against war. In Buddhist and Manichaean literature, it was said that to make war came with heavy penalties. In our study, brief information will be given about the states established by the old Uyghurs. Basic principles of Buddhism and Manichaeism and the acquaintance of Uyghurs with these religions will be explained, then the style of raising war, warriors, and killing will be expressed. To do this, sample texts will be examined.

Keywords: Buddhism, Manichaeism, Uyghurs, war, killing

EXTENDED ABSTRACT

Religions not only give direction to people's lives but also affect tribes' futures. Turks had the belief of Gok-Tanrı until the establishment of the State of Uyghur. After Bogu Kagan was throned, Manichaeism was accepted as the religion of the state. Learning of Manichaeism by Uyghurs came five hundred years later. They discovered this religion when they were in Otuken through Sogdians, the merchant missionaries of the Silk Road. This religion had never been accepted so commonly until the Uyghurs.

Uyghurs, whose government was collapsed by Kirghiz, immigrated to the national boundary of China and the regions of Turfan and Tarim. Some of them came to Khansu and established Khansu Uyghur Khanate, which was where Buddhism vastly spread. The other Uyghurs who had not been placed in cities had gone to Turfan and established the Turfan Uyghur State. This state is known as the State of Khocho Uyghur.

Many works had been translated from Chinese, Tibetan, Tocharian, Sogdian, and Sanskrit to Old Uyghur Turkish. These works were about the principles of Buddhism and Manichaeism, and they aimed to teach these principles to the people who accepted the religions. So, Old Uyghur literature is based on works about religion. Most of the works have been found out to be in Turfan, Khansu, Khocho, Hami, and the caves of Tun-Huang.

One of the most important principles of both these religions is not to harm any human being or any other organisms. A Manichean was forbidden to take any life, and he also must never damage any matter that contains light. Similar to Manichaeism, Buddhism is against murdering or killing animals. So these religions do not tolerate war. In these doctrines, believers cannot fight for their countries.

In our work, we aim to determine how Manichaean and Buddhist works talk about making war or killing. For this, we examined "Huastuanift," "Irk Bitig," and texts from Manichaica I, Manichaean poems analyzed by Reşid Rahmeti Arat in "Eski Türk Şiiri" for the Manichean

area. For the Buddhist area, we examined "Altun Yaruk," "Daşakarmapathāvadānamālā," "Üç İtigsizler," "Maytrisimit," "Kuanşi im Pusar," and "İyi ve Kötü Prens Öyküsü."

When we pay attention to these works, we see that murdering or killing animals can be done by people who have bad souls. Heavy penalties, which are the result of these actions, take place in these works. How people who killed anyone or anything must behave and what they have to do is told, especially in repentance texts.

There are many war scenes in these texts, but almost all of them are about the wars between gods or boddhisatvas and the devil. To have a spiritual meaning, this war must be absorbed. In these scenes, many war equipments also occur in texts. Names of most of the equipments are Turkish. This can be a reflection of daily life, and it shows that these equipments belong to the period of the belief of Gok-Tanrı, i.e., before accepting Manichaeism and Buddhism.

In only one condition is killing acceptable: A person can sacrifice his life for any other lives, which seems to be a virtue of these works.

There is only one way to protect the country from enemies: Believers and especially the lord have to process the rules of religion and read and protect the sacred books. If not, the doctrine cannot be protected. People will have bad intentions and will lose the country by making war. And poverty, illnesses, and the danger of the enemy can never be eliminated. In the Süü Ülüş part of Altun Yaruk, it is said that the book had been written to repent from killing animals and to save from penalties.

In this work, we tried to show Buddhist and Manichaeist perspectives on war in the Old Uyghur Turkish texts.

GİRİŞ

Toplumların sosyal, siyasî, askerî, iktisadî ve kültür hayatlarında dinin çok büyük tesirleri olmuştur. Ziya Gökalp'e göre Eski Türk dininin esaslarını anlayabilmek için Türk töresi ve geleneklerinin çok iyi bir şekilde bilinmesi gerekir. Gökalp Eski Türk dinine "Toyonizm" veya "Nom" adını verir.¹ Bu Eski Türk dini Çin kaynaklarında da sözü geçen "Kök Tenri" (Gök Tanrı) dinidir. Uygurların da, Göktürklerin hâkimiyeti altında oldukları zaman, Gök Tanrı inanişina mensup oldukları bilinmektedir.² Türk Devletinin başına Uygur Yaglakar sülâlesi geçinceye kadar Türkler bu dine tâbi olmuşlardır.

Türkler tarihleri boyunca savaşların eksik olmadığı coğrafyalarda yaşamışlardır. Göktürkler daha tarih sahnesine ilk çıktıkları topraklarda Çin ile savaşmak durumunda kalmışlardır. Savaşmak, savaşçı bir ruh ve lidere sahip olmak en doğal özellik haline gelmiştir. Gök Tanrı Türk'ün savaşmadan teslim olmasını reddeder, bu durumu cezalandırır. Tonyukuk Yazıtı'nın, batı yüzünde 3. satırda bu durum açıkça belirtilir: "**Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür.**"³

Bu dönemde kut yani devleti yönetme yetkisi Gök Tanrı'dan alınır. Köl Tigin Abidesi'nin doğu yüzünde, 11. satırda ve Bilge Kağan Abidesi'nin, doğu yüzünde 10. satırda geçen "**Türk budunu yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu tutup yukarı kaldırmış.**"⁴ ifadeleri yönetme görevinin bizzat Gök Tanrı tarafından verildiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla milletin idaresi, anlaşmalar ve savaş gibi kararların alınması hususunda kağan, doğrudan Tanrı tarafından yetkilendirilmiştir.

İran dillerinde ve Türkçe yazılmış dua metinleri ve ketebe kayıtlarında sıkça yer alan Uygur kağanlarının hâkimiyetleri, Maniheizmin kabulünden sonra da Gök Tanrı dininde olduğu gibi ilahî kökene dayandırılmıştır. Ancak bu kez sahip oldukları kutun, Işık Tanrısı ve onun etrafında yer alan semavî güçler tarafından verilmesi söz konusudur. Kağanın sahip olduğu erdemler ise en büyük yönetici olan Işık Tanrısının özellikleri ile bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Uygur kağanları, Maniheizm karşıtı olan Tun mo-ho'dan sonra *Ay Tengride* (Ai teng-li-lo) ve *Kün Tengride* (chün teng-li-lo) *Kut Bulmuş* unvanlarını, genellikle Maniheizmin etkisi ile almışlardır.

Göktürk Devleti'nin yıkılışının ardından Ötüken'de kurulan Uygur Devleti'ni Yaglakar Hanedanı idare etmiştir. Kutlug Bilge Kağan ve Moyen-çor zamanlarında da Gök Tanrı dini devam etmiştir. Ancak Moyen Çor'un oğlu Böğü Kağan zamanında Maniheizm kabul edilmiştir. 840 yılında devletleri Kırgızlar tarafından yıkılan Uygurlar, Çin sınırına, Turfan ve Tarım bölgelerine göç ederler. Turfan'da kurulan Uygur Devleti ise burada Budizm ile tanışmıştır. Yeni kabul edilen her din gibi bu iki din de kendilerine has öğretiler içermektedir.

1 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. K.Y.Koprıman-İ.Aka, Ankara 1976, s.40-41.

2 Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Burak Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul 1998, s. 73.

3 Muharrem Ergin, a.g.e., s. 65.

4 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001, s.13.

Her iki dine ait öğretilerin Uygurlar tarafından anlaşılabilmesi için, dinî içeriğe sahip eserlerin Türk diline tercümesi gereklidir. Bu nedenle Uygur Edebiyatı, dinlerin tesiriyle tercümeyle dayalı bir edebiyat oluşturmuştur.

Çalışmanın amacı “öldürme”yi en büyük günahlardan sayan, canlılara hiçbir şekilde zarar verilmemesini emreden ve dolayısıyla “savaş”ı da reddeden Maniheizm ve Budizm’in etkisi altında oluşan Uygur edebiyatında metinler bağlamında “savaş”a bakışı tespit etmeye çalışmaktır.

Tarih İçinde Uygurlar

742-743 senelerinde Göktürkler’in hâkimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Göktürk Kağanı’nı mağlup edip öldürdüler. Göktürk Devleti ortadan kalkınca Basmılların idaresinde yeni hakanlık kuruldu. Uygurlar doğu, Karluklar batı yabguluğunu teşkil ettiler.

744 senesinde Uygur yabgusu, Basmıl kağanını mağlup ederek kendisini kağan ilan eder. Bu suretle Uygur Hakanlığı kurulmuş olur.⁵ 745’te Orhun bölgesinde kurulan Uygur Kağanlığı’nın ilk hükümdarı Kutluk Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Bu dönemde Uygurlar göçebeydiler.

Kutlug Bilge Kül Kağan ölünce yerine oğlu Moyen-çor, onun ardından da oğlu Böğü devletin başına geçer. Tun Baga Tarkan’ın 779’da Böğü Kağan’ı öldürmesiyle kağanlık soyu Yağlakar ailesinden Ediz ailesine geçer. Bu dönemden sonra Uygurların son 20 yılı saray entrikaları, taht kavgaları ve isyanlarla geçer. 839’daki çok kötü geçen kış da düşüş sürecini hızlandırır. 840’da Ho-sa Tegin Kağan devrinde büyük Kırgız saldırısı sonucu Orhun Uygur Devleti yıkılır.

Ötüken Uygur Devletinin gerilemesi ve yıkılmasıyla ilgili olarak o dönemde yaşanan şiddetli kış ve kuraklık şartlarının etkili olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunu Uygurların Mani dininin tesiriyle savaşçılık yeteneklerini kaybetmelerine bağlayanlar da vardır. Mesela Câhiz, “Tuguz-guzlar Mani dinini kabul edinceye kadar cesur ve asker bir millettir. Karluklarla mücadele ederken genellikle sayıları az olsa da yine galip geliyorlardı. Mani dinini kabul ettikten sonra mağlûp olmaya başladılar.” der. Barthold, Câhiz’in bu yorumlarını biraz abartılı bulur. Ona göre Buda dini de Moğolların askerlik ruhlarını yok etmemiştir. Zira Moğollar istiklâlleri uğrunda Çinlilerle başarılı bir şekilde savaşmış ve askerlik ruhlarının kaybolmadığını ispat etmişlerdir. Tibetliler de aynı şekilde Buda dinini kabul ettikten sonra VII. asırda cihangir bir kavim olarak ortaya çıkmışlardı. Ayrıca Uygurlar, Turfan’a göçmeden önce Çin’i defalarca tehdit etmiştir. Turfan’a göçtükten sonra da tehdide devam etmişler ve gerektiği zaman yabancı memleketlerde kalan dindaşlarını silah kuvvetiyle koruyup kollamışlardır.⁶

5 Gülçin Çandarlıoğlu, *İslâmiyet Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003, s.61.

6 V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, (Yayına Hazırlayan: Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s.51.

Devletleri yıkılan Uygurlar Çin sınırına, Turfan ve Tarım bölgelerine göçmeye başlamışlardır. Bunların bir bölümü Kansu bölgesine gelerek Kansu Uygur Hanlığını kurmuşlardır. Dunhuang mağaraları ve Tang-oh ırmağının batısındaki Kumul'a giden yol bu bölgeden geçer. Çok eski zamanlardan beri Budist rahipler bu mağaralara yerleşerek Budizm'i yaymışlardır. Ayrıca Budizm'in en fazla yayıldığı yer, hanlığın kurulduğu bu bölge olmuştur. Kansu bölgesine yerleşmeyen diğer Uygur Türkleri ise Turfan bölgesine yerleşerek Turfan Uygur Devletini kurmuşlardır. Bu devlet Koçu Uygur Devleti olarak da adlandırılmaktadır.

Bu şekilde Turfan, Koço, Beş Balık, Hami ve Kaşgar'da Türk çoğunluğu sağlanmış ve Doğu Türkistan tam anlamıyla Uygur vatani olmuştur.⁷

Kansu Uygurları 940'da Hıtaylar, 1028'de Tangutların idâresine girmiş, 1226'dan sonra ise Moğol hâkimiyeti altında tamamen ortadan kalkmışlardır. Turfan Uygur Devleti de ortaya koydukları kültürel gelişmeyi askerlik alanında sağlayamayarak 1209'da Cengiz yönetimine girmiştir.

9. yüzyılda Turfan bölgesine yerleşen Uygurlar eski dinleri olan Maniheizm'i bırakmaya başlayarak kitleler hâlinde Budizm'i benimsemişlerdir. Ancak Maniheizm tamamıyla etkisini yitirmemiş, Budizmle aynı dönemde uzun süre varlığını korumuştur. Şehirlerde Budist ve Maniheizm tapınakları birlikte bulunmuş ve hatta bunların arasında zaman zaman gerilimler de yaşanmıştır. 10. asrın başlarında, Koço şehrine gelen Wang yente adında Çinli bir temsilci, bu şehirde sadece bir tane Maniheizm tapınağın kaldığını ama elli kadar Budist manastırı ve Çince Budist metinlerle teçhiz edilmiş bir kütüphane olduğunu belirterek gelişip kök salan Budist kültürünün bu bölgedeki derin tesirine işaret etmiştir.⁸ Turfan, Tarım Havzası içerisinde bulunmaktadır. Bu havza İç Asya'nın en önemli bölgesi olmuştur. Bu havza içerisinde bulunan Kaşgar ve Turfan bölgeleri Theravâda mezhebine, Yarkent ve Hotan bölgeleri ise Mahâyâna mezhebine katılmışlardır. Uygurlar arasında Mahâyâna Budizmi, daha fazla yayılma göstermiştir. Mahâyâna mezhebi, Uygur Türkçesinde "uluğ kölüngü" olarak adlandırılmış olup bu dönemde Sanskrit ve Çinçeden pek çok eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu yüzden Uygur Türkçesi ve özellikle Uygurların dinî edebiyatı büyük gelişme göstermiştir.

Maniheizmin Esasları ve Uygurların Maniheizmi Kabulü

Maniheizmin Esasları

Maniheizm, kökleri itibarıyla İrani bir dindir. Miladî III. yüzyılda Mezopotamya'da ortaya çıkan bu dinin kurucusu Mani'dir. Maniheizm, antik Babil kültürleri, Zerdüşt İran dini, Yahudilik, ilk dönem Doğu Hristiyanlığı ve kısmen de Budizm gibi Uzak Doğu inançlarının etkisiyle oluşmuş bir sentez ve düalist karakterli bir dindir.

7 Serkan Şen, *Körüm Bitig- Eski Uygurca Fal Kitabı*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, s.42.

8 H Klimkeit, (Çev. M. Turgut Berbercan), "Türk Orta Asyasında Budizm". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2009, 93-108.

Maniheizm'in öğretisini kısaca ruhla beden, ışıkla karanlığın, iyilikle kötülüğün iyi bilinen düalizmi oluşturur. Sevgi, iman, sadakat, iyilik, hikmet özelliklerini temsil eden ve hava, rüzgâr, ışık, su, ateşten oluşan ışık âleminin hâkimi yüce ışık (nur) tanrısıdır. Ulûhiyyet, nur, güç, güç ve bilgi kudretine sahip olan bu tanrı, "yüceliğin babası, ışık âleminin kralı" olarak bilinmektedir. Zaman zaman da İran geleneğine uygun olarak Zurvân (Zervân) olarak adlandırılır. Işık âlemi için "hayat ağacı" tasviri de kullanılmaktadır. Karanlık âleminin başında ise canavar olarak nitelendirilen "karanlık kralı-tanrısı" yer alır. Tamamen olumsuz niteliklerle ve "ölüm zehiri" denilen bir dumanla kaplanmış olan bu âlemde maddeyi simgeleyen, sayısız dallarından savaş, şiddet, kin ve her türlü kötülüğün fıskırdığı bir "ölüm ağacı" mevcuttur.

İnanmış bir Maniheist içerisinde ışık bulunduran herhangi maddeye zarar vermemelidir. Bu nedenle hiçbir insanı, hayvanı öldürmemeli; hiçbir bitkiye zarar vermemeli, hatta toprağı sürmemeli ve hasat yapmamalıdır. Ayrıca su da içerisinde ışık bulundurduğu için inançlı bir Maniheistin yıkanması dahi hoş görülmez.

Maniheistler "Beş Emir" ve "Üç Mühür" kuralına uymakla yükümlüdürler. Bu beş emir şunlardır:

- 1-Yalan söylememek,
- 2- Herhangi bir canlıyı öldürmemek,
- 3- Et yememek ve içki içmemek,
- 4- İffet ve namusu korumak (evlenmemek),
- 5- Mala mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek; yani alçakgönüllü ve münzevi bir hayat sürmek.

Üç mühür ise eline, beline ve diline hâkim olmaktır.

Beş emrin ikincisi olan herhangi bir canlıyı öldürmemek ile üç mührün ilki olan eline hâkim olmak aslında aynı konu ile ilgilidir.

Bu prensipler, Maniheist Türklerin kültürel hayatlarında derin izler bırakacaktır.

Uygurların Maniheizmi Kabulü

Uygurların Maniheizm ile tanışması, dinin doğuşundan yaklaşık beş asır sonra olmuştur. Uygurlar Ötüken'de iken, İpek Yolu'nun tüccar misyonerleri Soğdlar vasıtasıyla bu dinle tanışmışlardır. Bu din, doğuşundan itibaren, Uygurlarla karşılaşınca kadar hiçbir yerde bu denli kabul görmemiştir. Zira Uygurlar vesilesiyle ilk ve son defa devlet dini olarak kabul edilmiştir.

Bögü Kağan'ın Maniheizmi kabul etmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kağan'ın Çin'de bir isyanı bastırması esnasında şehrin manevî havasından etkilendiği yönündeki görüştür: Bögü Kağan zamanında Ngan-lu-şan adında Çinli bir eşkiya, 755 yılında başkaldırmış, Çin hükümdarı ihtilalcilerin eline geçmiş olan başşehri bırakıp

Çin'in güneybatısına kaçmıştır. Çin bu dönemde Uygurlardan yardım ister. 762'de Böğü, başkent Çarın'ı ve Loyan'ı asilerden geri alır. Uygur askerleri Loyan'ı üç gün yağma ederler. Bu askerî yardımın sonucu alındığı, Çin tahtı eşkıyanın elinden kurtarıldığı halde Uygur ordusu Ötüken'e çekilmeyip şehrin dışına yerleşir. Çünkü şehir hayatı Uygurları çekmektedir. Öteden beri Çin'de ticaretle uğraşan Uygurlar, bu olaydan sonra işlerini daha da genişletirler. Bunun sonunda Çin halkıyla Uygurlar arasında düşmanlık baş gösterir. Ve Kağan'a bir prenses ve vergi olarak da yıllık 20 bin top ipek vermek şartıyla Uygurlar Ötüken'e geri dönerler. Bu olay dolayısıyla şehir medeniyetinin manevi kurumlarını da öğrenen Uygurlar Çin'de Mani dinini de öğrenirler. Böğü Kağan dört Mani rahibiyle Ordu Balık'a döner. Bunlar arasında en kıdemlisi Jui-hsi'dir. Karabalgasun kitabesinin Çincesi bu zat hakkında övücü ifadeler kullanmaktadır:

"Kağan, Jui-hsi gibi dört rahibi (Uygurca Mocak) kendi ülkesine getirdi. Bunlar iki ibadeti geliştirip, üç zamanı iyice öğrettiler. Bu din bilginleri Nura ait doktrinleri mükemmel şekilde incelemiş oldukları gibi, yedi kitabı da tam olarak anlıyorlardı. Onların bilgileri denizler kadar derin, konuşmaları da çağlayanlar kadar akıcı idi. Bu nedenle Uygurları bu hak dine sevk edebilirlerdi..."⁹

Mani rahipleriyle yaptığı iki günlük müzakereden sonra Böğü Kağan, tebaasının Maniheizm'i kabulü için bir ferman yayınlar. Halk Maniheizm'i 762 sonlarında resmen kabul eder.¹⁰

Karabalgasun kitabesinde zikredilen Böğü Kağan'ın şu ifadeleri özellikle de son cümleleri onun Mani dinini kabul etme nedenlerini ve bu dine verdiği önemi açıkça izah etmektedir:

"Kağan şöyle bir emir yayınladı:'Bu din muhteşem ve harikulâdedir. Bununla birlikte onu kabullenmek, ona riâyet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden cahildim, Buda'ya şeytan diyordum. Şeytanı Buda olarak anıyordum. Şimdi gerçeği anladım. Artık bundan böyle sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim....

Bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar âdetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bu cinayet devleti iyiliklere teşvik krallığı haline gelsin."¹¹

Böğü Kağan, ilan ettiği fermanında da malûm olduğu üzere bu muhteşem ve harikulâde dine riâyet etmekte kendisi dahi güçlük yaşamış olsa gerek ki kendisini Çin'e saldırmaya ikna eden bir isyancıya uymuştur. Tai'tsung tahta çıktığında kuzeye saldırmış, şehirleri yağmalamış ve mabetleri yakmıştır.

Ayrıca Maniheizmin kabulünün yalnız iman esaslarına kalben inanmakla ilgili olmadığı

9 Selim Karakaş, "Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.-XIII. Yüzyıllar)", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s.75

10 Ş. Tekin, a.g.m., s. 6-8.

11 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, TDK Yayınları, 1994, s.233.

şeklinde ikinci bir görüş de bazı araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Böğü Kağan'ın İrani bir din olan Soğd dinini kabul etmesi, siyasî ve ekonomik bakımdan güçlü olan Soğdlularla iyi bir ilişki kurma çabasıyla da açıklanmaktadır. Böğü Kağan, Soğdlarla iyi ilişkiler kurarak, Çin'e karşı bir müttefik de kazanmış olacaktı. Dolayısıyla Çin'in uzak durduğu bu Mani dinini benimseyerek, Çin'in kendi ülkelerine yapacağı olumsuz etkileri bertaraf ettiğini düşünmüş olabilir. Ayrıca Soğdlular da Uygurlarla ittifak halinde olmayı kendileri açısından uygun görmüş olabilirler: "Irak ve İran'da Araplar tarafından baskı altına alınan bu eski Pers dini, Moğolistan'ın hâkimi, Çin'in müttefiki ve kudretinin zirvesindeki Uygur Kağanı'nı kendi tarafına kazandırarak beklenmeyen bir anda talihinin akışını değiştirmiş görünüyordu"¹² Yani hem Soğdlular hem de Türkler din noktasından karşılıklı menfaat sağlama durumundadırlar.

Böğü Kağan bu kadarla da kalmaz. Maniheizme uzak duran Çin'de bu dini yaymak için teşebbüse geçer. Çin imparatoru Mani tapınaklarının kurulması için emir vermek durumunda kalır. Ayrıca Soğdlar, Kağan'ı Çin'e saldırmaları konusunda teşvik ederler. Böğü'nün kendisine muhalif olan veziri buna şiddetle karşı çıkar. Bu husus Çin kaynağı Hsin T'ang-shu'da şöyle anlatılır:

"İmparator Te-tsung tahta çıkınca, babasının ölümü dolayısıyla sarayın yasını bildirmek ve dostluğu tamir etmek için birini gönderdi. O zaman Soğdlar kağanı Çin'e hücumla teşvik ediyorlar ve kağana 'Çin'de para, toprak var. Çok zengin. İmparatorun ölümüyle Çin karışıklıklar içinde. Bu sırada Çin'e akın yaparsanız çok menfaat kazanırsınız' dediler. Böylece kağan bütün ordunun hududa doğru gitmesini istedi. Fakat onun baş nazırı T'un Mo-ho Ta-kan, 'T'ang büyük bir devlettir ve bize karşı kötü bir hareketi de yoktur. Evvelki sene T'ai-yuan'a girdiğimiz zaman on binlerce koyun ve at aldık. Zafer kazandık. Ancak yol çok uzak ve dönüşümüz zor oldu. Eğer şimdi asker oraya gittikten sonra zafer kazanamazsak nasıl döneceğiz' dedi. Kağan onu dinlemedi. T'un Mo-ho bu karmaşada onu, yakınlarını ve Soğdlular arasından iki bin kişiyi öldürdü. Hemen kendisini kağan ilan etti"¹³

Buradan da anlaşılacağı üzere "öldürmeye ve savaşa" tümüyle karşı duran Maniheizm'i devlet dini haline getiren Böğü Kağan, bir Mani rahibinin teşvikiyle Çin'e saldırmış ve muhalif veziri Tun Baga Tarkan tarafından öldürülmüştür.

Budizmin Esasları ve Uygurların Budizmi Kabulü

Budizmin Esasları

Budizm'in ahlak anlayışı, son derece evrensel değerlere yer vermektedir. Budizm'in en önemli karma tasnifinde fiiller ahlâkî niteliklere göre ele alınırlar. Kötülük olarak nitelendirilen on fiil şunlardır:

12 Selim Karakaş, a.g.e., s.79

13 Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s.102.

- 1) Herhangi bir canlı varlığı incitmek veya öldürmek
- 2) Hırsızlık yapmak
- 3) Zina yapmak
- 4) Yalan söylemek
- 5) Dedikodu yapmak
- 6) Küfretmek
- 7) Boş veya lüzumsuz konuşmak
- 8) Açgözlülük
- 9) Başkası hakkında kötü düşünmek
- 10) Yanlış görüş sahibi olmak

Eski Türkçe metinlerde *on türlü kılınç yolları* ("on türlü amel yolu"); amelin niteliğine göre de *on edgü kılınç* ("on türlü iyi amel") ve *on ayıg kılınç* ("on türlü kötü amel") olarak geçmektedir. Budizm'de başka canlıları incitmemek anlamına gelen *ahimsa* emrinin yansıması, bütün varlıklara, düşmanına bile duyulan sevgi ve merhamet (*maitri, metta*) olarak görülür.

Budizm'deki "merhamet" ve "diğer canlılar için kendini feda etme" kavramı, Mahāyānā'nın doğmasına yol açmıştır.

Budizm'de "on yasaktan" ilki "özlüg ölmek"tir. (Skr. *prānātigāta*) "Hiçbir canlıya zarar verilmemesini emreden" bu dinî emir, beraberinde "savaş"ı da hoş görmez. Yani bu öğretilerde ülke için dahi savaşıma söz konusu değildir. Türklerin cihan hâkimiyeti anlayışlarını yaşatabilme imkânı çok kısıtlı görülmektedir. Ancak Uygur Türkçesi metinlerde *çambudıvıp* olarak geçen Jambudvıpa, Budist kozmolojisine göre Sumeru Dağı'nın güneyinde yer alan bir kıta olup bizim yaşadığımız dünyayı oluşturmaktadır.¹⁴ Dolayısıyla cihan hâkimiyeti düşüncesi Uygur metinlerinde farklı bir renge bürünür ve kuvvetini kaybeder.

Uygurların Budizmi Kabulü

Türklerin Budizm ile tam olarak ne zaman karşılaştıkları bilinmemekle beraber, Budist Uygur dönemine ait ilk eserlerin 9. ve 10. yüzyıllarda yazıldığı görüşü yaygındır; ancak bu görüşün tersine Xiao Ming Di isimli Çin kaynağında Muhan Kağan döneminde (553-572) Budizmin kabul edildiği belirtilmektedir. Başka bir Çin kaynağına göre ise Taspar Kağan döneminde (572-581) Budizm kabul edilmiş, hatta Mahāparinirvāna Sūtra isimli eser Tapar Kağan'a sunulmuştur. Bu eserin Çince yazıldığı ve sonradan Soğdca'ya tercüme edildiği düşünülmektedir. Bugut yazıtında da Budizmin etkisi görülmektedir. "Öyle ki, bu dini benimseme olasılığıyla ilgili olarak Tanrıların bir soruşturma töreni (2. yüz, satır 7), bu inanca katılma gibi kabul edilen Bumin Kağan'ın ruhunun çağırılması (satır 8-10), hükümdarın yeni bir saṃgha yaptırmasıyla ilgili emri (satır 10) ve ayrıca Türklerin ona verdiği 'lütüfler' (3. yüz, satır 1-2) anlatılmaktadır... Mu-han'ın selefi olan ve Bugut yazıtını

14 Münnevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", *JOTS* 1/2, 2017, s. 140-157, s.415.

yazdıran Taspar, Budizmi kabul etmiş ve yeni dinine bağlı bir kişi olarak tanınıyordu. Çin'deki baskıdan kaçan Budistler ona sığınmışlardı. Buda heykeli yaptırmış ve büyük tapınaklar inşa ettirmişti.”

Çin kaynaklarından Nirvāna Sūtra'nın Göktürk Devleti döneminde, kağan T'opa (Taspar)'nın isteğiyle Türkçeye çevrilerek kağana gönderildiğini öğrenmekteyiz. Ayrıca Bugut Yazıtındaki bazı cümleler de I. Göktürk Kağanlığı zamanında Budizm ile ilgili olduğunun kanıtıdır. Ancak II. Göktürk Kağanlığına ait yazıtlarda Budizm ile ilgili herhangi bir iz bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı kaynaklara göre II. Göktürk ve Uygur Kağanlıkları döneminde de devam etmiştir.

Hem Çin hem de İslam tarihî kaynaklarına göre 15. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına kadar Turfan'da yaşayanlar arasında hala Budistler var olmuştur. Ming Hanedanlığı'na ait “Batı Bölgeleri Büyükelçiliğinin Kayıtları” (yazarı Chen Cheng) kitabında şunlar yazılmıştır: “Turfan halkı Budisttir. Burada pek çok manastır bulunmaktadır.” Buna ek olarak tarihçi Hafız Abru “Tarih Antolojisi” kitabında, 1420 yılında “Timurlulardan bir heyetin Pekin'den dönüş yolu üzerindeki Turfan'dan geçerken yöredeki halkın hala Budizme inandıklarını” söyler.

Budizm ve Maniheizm Tesiriyle Yazılmış Eserler

Budizm ve Maniheizm tesiriyle yazılmış eserler Çince, Sanskrit dilinden, Soğdca, Toharca ve Tibetçe tercüme edilmişlerdir. Mani muhitine ait eserlerin sayısı, Budist muhitindekilerden azdır. 20. yüzyıl başlarından günümüze kadar ortaya çıkarılmış müstakil eserler ve metin parçaları üzerine çok sayıda yayın yapılmış; hatta bu yayınların yalnız bibliyografik künyeleri bile ayrı bir çalışma konusu olmuştur. Biz, makalemizin sınırlarını aşacağı için yapılan tüm yayınlardan bahsetmek yerine belli başlı kaynakları ve özellikle çalışmamızda kullanılmak üzere alıntı yaptığımız yayınları zikretmekle yetineceğiz.

Maniheizm Uygurlara ait en hacimli metin *Huastuanift* isimli bir tövbe duasıdır. *Huastuanift* “Tövbe Duası” adlı bu eser üzerinde Wilhelm Radloff ilk defa incelemede bulunmuş,¹⁵ Metni A. von le Coq'un *Dr. Stein's Turkish Khuastuanift From Tun-Huang* adlı İngilizce çalışmasından Türkçeye ilk tercüme eden Süleyman Himran olmuştur.¹⁶ Bundan sonra eser üzerine yıllar içinde birçok ilmi çalışmada bulunulmuştur. *Huastuanift*, Maniheizm ve karşılaştırmalı din bilgisi uzmanlarından Jes P. Asmussen tarafından da yayına hazırlanmıştır.¹⁷ Eser üzerinde ayrıca Betül Özbay bitirme tezi çalışması yapmış ve daha sonra bu tezi genişleterek yayımlamıştır.¹⁸

15 Wilhelm Radloff, “Nachträge zum Chuastuanit (Chuastuanvt) dem Bussgebete der Manichäer (Hörer)”, *IAN* 6. seriya: 5, 1911, s.867-894.

16 Süleyman Himran, *Huastuanift-Von le Coq'un İngilizce Tercümesinden*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1941.

17 Jes Peter, Asmussen, *Xuāstvánift*, Studies in Manichaeism, Copenhagen, 1965.

18 Betül Özbay, *Huastuanift, Maniheizm Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Maniheist çevrede yazılan bir diğer eser de *Irak Bitig* adlı fal kitabıdır. Doğu Türkistan'da Bin Buda Mağaralarındaki bir elyazmaları deposunda bulunan *Irak Bitig*'in dil ve yazım özellikleri, 9. yüzyıldan kalma olduğunu düşündürmektedir.¹⁹ *Irak Bitig* üzerinde ilk çalışan V. Thomsen olmuştur.²⁰ Ardından Hüseyin Namık Orkun²¹, S. Malov²² ve T. İkeda²³ metnin tam neşirlerini hazırlamışlardır. Bunlardan başka eser üzerine çeşitli makaleler de yazılmıştır. *Irak Bitig*'in Azerbaycan'da da 2013 yılında neşri yapılmıştır.²⁴ Talat Tekin de bu eseri önce 1993'te İngilizce olarak yayımlamış²⁵ ardından Azerbaycan'daki neşirle aynı yıl Türkçesini de neşretmiştir.²⁶

R. R. Arat 1965 yılında, *Eski Türk Şiiri* adlı çalışmasında Maniheist, Budist ve İslamî çevrelerde yazılmış, Uygurlardan kalan Türkçe şiirleri ilk kez bir araya getirmiş ve yapılarına, konularına göre incelemiştir. Çalışmamızda bu eserde yer alan şiirler de konumuz açısından değerlendirilecektir.²⁷

Budist Uygurlara ait mensur eserler esas olarak *Tripaşaka* "Üç sepet" (Çin. *sanzang* = Uyg. *sam/soüç ardini* - üç ağılık) adı verilen kitap külliyyatından oluşmaktadır. Bu üç kitap türü ise Sütralar, Abhidharmalar ve Vinayalar'dır. Geng Shimin, "Budist Uygur Edebiyatı" adlı makalesinde, açıklayıcı bilgileriyle birlikte Budist Uygur metinlerinin bir listesini vermiştir.²⁸ A. v. Gabain'e göre Budist Uygur edebiyatı kısaca: a) Anlatılar, Masallar, b) Sütralar, c) Tövbe duaları, d) Büyü metinleri ve e) Felsefi metinler olarak sıralanabilir.²⁹

Anlatı metinlerinin başında *Daşakarmapathâvadânamâlâlar* gelmektedir. St. Petersburg'da Kratkov Arşivi'nde bulunan parçalar bir kitap halinde M. Shogaito, L. Tuguşeva ve S. Fujishiro'nun ortak çalışması olarak yazıçevrimli metin, Japonca ve Rusça çevirisi, sözlük ve tıpkıbasım şeklinde 1998'de yayımlanmıştır.³⁰ Eser üzerinde daha sonra

19 Talat Tekin, *Irak Bitig*, Ankara TDK Yayınları, 2013, s. 13

20 Vilhelm Thomsen, "Dr. M. A. Steins' Manuscripts in Turkish 'Runic Script from Miran and Tun-huang", *JRAS* 1919, 190-214.

21 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994.

22 Sergej Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva 1951, 80-92.

23 T. İkeda, "The Irak Bitig, an Ancient Turkish Book of Divination", *The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences*, Kyoto Sangyo University, c. VI, No: 1(October 1984), 81-125.

24 Göybey Uluç, Aygün Hüseyinli, Dilber Mehdiyeva, Özcan Qır, İrana İbrahimova, Ceyran Sərxanbəyova, *Irak Bitig- Qədim Uygur Dilində Yazılmış Fal Kitabı*, Türkçesi Varkən Topluluğu Yayınları, Bakı 2013.

25 Talat Tekin, *Irak Bitig- The Book of Omens*, Harrasowitz Verlag, Germany 1993.

26 Talat Tekin, *Irak Bitig*, Ankara TDK Yayınları, 2013.

27 Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

28 Geng Shimin, "Budist Uygur Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 786-800.

29 Mehmet Ölmez, "Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevrelerinde Nesir", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, C.IV, Ankara, 2004, s.129.

30 Masahiro Shögaito, /Lilia Tugusheva/Setsu Fujishiro: *The Daşakarmapathâvadânamâlâ in Uighur*. From the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences. *Ugurskaya versija Daşakarmapathâvadânamâlâ*. Rannesrednevekoviy uygurskiy pis'menny pamyatnik iz rukopisnogo sobraniya Sankt-Peterburgskogo filiala Instituta vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk. Kyoto, 1998. Ayrıca *Daşakarmapathâvadânamâlâ* için bkz: Mehmet Ölmez: "Uigurubon Daşakarmapathâvadânamâlâno kenkyū / Ugurskaya versiya Daşakarmapathâvadânamâlâ / The

Jens Wilkens çalışmıştır.³¹ Bu eserle ilgili Türkiye’de yapılmış en kıymetli çalışmalardan biri ise Murat Elmalı’ya aittir.³² Söz konusu türün hacimli bir diğer eseri *Maitrisimit’tir*. Eser üzerinde Şinasi Tekin tarafından Berlin Akademisi’nde yayımlanmış Almanca³³ ve Erzurum Atatürk Üniversitesi tarafından yayımlanmış Türkçe³⁴ bir çalışma bulunmaktadır. Aynı döneme ait *Prens Kalyanamkara ve Papamkara*³⁵ adıyla bilinen bir masal da bulunmaktadır.

Uygurcaya çevrilen Sūtraların başında *Suvarnaprabhīsa-sūtra* gelmektedir. Uygurca adı kısaca *Altun Yaruk Sudur*³⁶ olan metnin bütününün yazıçevrimi yapılmıştır. “Süü ülüş” adı verilen bir giriş bölümü ve “tegzinç” adı verilen on ayrı bölümden oluşan eser, bu bölümler ayrı ayrı çalışmalara konu edilerek de incelenmiştir.³⁷

Çalışmamıza konu olan bir diğer sūtra *Kuanşi im Pusar*’dır. W. Radloff’un³⁸ ve Şinasi Tekin’in³⁹ bu eser üzerinde bir çalışması bulunmaktadır.

Abhidharmakośabhāṣya’nın Uygurcada tam bir çevirisi bulunmayıp, sadece

-
- Daśakarmapathāvadānamālā in Uighur, Masahiro Shōgaito, Lilia Tugusheva, Setsu Fujishiro, Shokado, Kyōtō 1998, XII +294 + 84 s.,” *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15 (2005): 223-232.
- 31 Jens Wilkens, *Buddhistische Erzählungen aus dem Alten Zentralasien Edition ders altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*, Berliner Turfantexte XXXVII (1) / XXXVII (2), XXXVII (3), Berlin-Branderburgische Akademie, 2016, Belgium.
- 32 Murat Elmalı, *Daśakarmapathāvadānamālā*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.
- 33 Şinasi Tekin, *Berliner Turfantexte IX, Maitrisimit nom bitig Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*, Berlin, Akademie Verlag, 1980.
- 34 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit (Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960.
- 35 James Russell Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. Mehmet Mahur Tulum, Kenan Azılı, *Eski Uygurca Edgü Öglü Tigin Anyıg Öglü Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Burkancı Seyirlik Eser, Çözümleşişinin 101. Yılında Yeni Bir Tahlil Denemesi (Giriş-Rekonstruksiyon-Çeviri-Sözlük-Faksimile)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.
- 36 Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk- Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- 37 Altun Yaruk’un bölümlerinin müstakil olarak konu edildiği ve çalışmamızda kullandığımız yayınlar: Dr. Saadet Çağatay, *Altun Yaruk’tan İki Parça*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945. Mehmet Ölmez, *Altun Yaruk III. Kitap-(=5. Bölüm), Suvarnaprabhāsasūtra*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 1991. Dr. Hacer Tokyürek, *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Laçın Yayınevi, Ankara 2015. Özlem Ayazlı, *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012. Engin Çetin, *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Karahan Yayınevi, Adana 2013. Engin Çetin, *Altun Yaruk Sekizinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Karahan Kitabevi, Adana 2017. Dr. Erdem Uçar, *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*, Dinozor Kitabevi Yayınları, İzmir 2013. Erdem Uçar, “Altun Yaruk Sudur, X. Tegzinç, XXIX. Bölök, [R-M 653/08-657/17]”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 10, sayı 1, Mart 2013, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2013, s. 25-51.
- 38 Wilhelm Radloff, *Kuan-si-im Pusar, Eine Türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika*, St. Petersburg, 1911.
- 39 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sūtra)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2, Erzurum 1960.

Shiramati'nin yorumunun çevirisi mevcuttur. Bu çeviri Çince'den yapılmış olup, asıl Sanskrit metin bugün kaybolmuştur. Çince metinden ise sadece üç sayfa kalmıştır. Uygurca çeviriye göre metnin aslı manzum ve 28 000 *grantha* olmalıdır.⁴⁰ Masahiro Shogaito 2014 yılında Stockholm Etnografya Müzesi'nde yer alan yaklaşık 2000 satırlık *Abhidharmakosasastra*'yı İngilizce olarak yayınlamıştır.⁴¹

Bunların dışında kalan ve A. von Gabain'in tövbe metinleri, büyü metinleri ve felsefi metinler olarak sınıflandırdığı metinler hacim bakımından küçük metinlerdir.

Bu çalışmada, Betül Özbay tarafından yayıma hazırlanan *Huastuanift*⁴², Talat Tekin'in yayımladığı *Irak Bitig*⁴³, Reşid Rahmeti Arat'ın VIII-XIII. asırlara ait Mani ve Budakültür muhitlerini tespit eden bazı şiirleri bir araya getirip incelediği *Eski Türk Şiiri*⁴⁴, ayrıca *Manichaica'nın* birinci kitabında yer alan dört metin üzerine söz varlığı çalışması yapan Zekine Özertural'ın doktora tezi⁴⁵ Maniheizm Uygur edebiyatı metinlerinin taraması yapılmış kullanılan eserlerdir. Murat Elmalı tarafından hazırlanan *Daşakarmapathāvadānamālā*⁴⁶, Ceval Kaya tarafından hazırlanan *Altun Yaruk Sudur*⁴⁷ esas olmak üzere, bu eserdeki "teginç"lerin ayrı ayrı müstakil olarak çalışıldığı diğer eserlerden de faydalanılmıştır. Şinasi Tekin tarafından hazırlanan *Maytrisimit*⁴⁸ ve *Kuanşi im Pusar*⁴⁹, ayrıca James Russell Hamilton'un hazırladığı *Prens Kalyanamkara ve Papamkara* isimli eserin Vedat Köken tarafından hazırlanan tercümesi⁵⁰, Masahiro Shōgaito tarafından hazırlanan *Abhidharmakośabhāṣya*⁵¹ adlı eser de taranan diğer eserlerdir.

Maniheizm Edebiyatında Savaşta Bakış

Uygurların Mani muhitinde kaleme aldıkları eserlerden biri olan *Huastuanift*'te yer yer savaşmaktan bahsedilmektedir. Ancak buradaki savaş, düşman bir kavimle değil; ileride Budist eserlerde de konu edinildiğini ortaya koyacağımız gibi, şeytanla yapılan savaştır:

IB (1-10) [1] hormuzta t(ä)ñri beş t(ä)ñri [2] birlä kam(a)g t(ä)ñrilär sözinlög(ü) n / [3] yäkkä süñüşgäli k[äl]lti / [4] inti, anıg kılınç(ı)g ş(i)mnulugun / [5] beş

40 Mehmet Ölmez, a.g.e., s.132.

41 Masahiro Shōgaito, *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya*, Wiesbaden, 2014.

42 Betül Özbay, *Huastuanift Maniheizm Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

43 Talat Tekin, *Irak Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara 2013.

44 Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, Ankara 1991.

45 Zekine Özertural, "Türk Kaynaklarında Maninin Öğretisi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

46 Murat Elmalı, *Daşakarmapathāvadānamālā*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

47 Ceval Kaya, a.g.e.

48 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit (Burkanlıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1960.

49 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapunđarika-sūtra)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2, Erzurum 1960.

50 James Russell Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

51 Masahiro Shōgaito, a.g.e.

türlüg yäklärlügün sünüşdi / [6] täñrili [y]äkli y(a)ruklu karalı ol / [7] üdün k[at] ıldı, hormuzta t(ä)ñri / [8] oglan[ı] beş t(ä)ñri, bizniñ üzüt(ü)müz / [9] son [yä] klügün sünüşüp balıg baş(ı)g / [10] boltı.⁵²

I B (1–10) “Hormuzta Tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler, indiler (ve) günahkâr Şimnu ile beraber beş farklı türde şeytanla (daha) savaştilar. O zaman tanrı ve şeytan, ışık ve karanlık (birbirine) karıştı. Hormuzta tanrının çocukları beş tanrı ile bizim ruhlarımız, ezelde şeytanlarla savaşıp yaralandı.⁵³

III A, B (75–80) [75] beşinç ot täñri, sön / [76] yäklügün sünüşüp / [77] bal(ı)kdukin k(a)raka kat(ı)ltu- / [78] -kın üçün, t(ä)ñri yerinärü / [79] baru umatın bo yerdä / [80] ärür.⁵⁴

III A, B (75–78) (Hormuzta tanrının çocukları)... Ezelden beri şeytanlarla savaşıp yaralanarak karanlığa karıştığı için gökyüzüne ulaşmadan bu dünyada kaldılar.⁵⁵

VIII A, B (202–206) [202]...täñrili yäkli / [203] nädä ötrü sünüşmiş / [204] y(a)ruklu k(a)ralı kaltı / [205] katılmış yerig t(ä)ñrig kim / [206] yaratmış tepän biltim(i)z⁵⁶.

VIII A, B (202–206)... Tanrı ve şeytanın neden dolayı savaşıklarını, ışık ve karanlığın nasıl karıştığını, yeri ve göğü kimin yarattığını öğrendik.⁵⁷

Berlin T l’de (U 33) fragmanı, içerik olarak ilk insanın Karanlık Ülkesi’nin hükümdarı Şimnu ile savaşından bir epizodu anlatır.

[yer suv]ka enti, ol üç yäklärig anh(a)rw(a)z(a)nta badı, tört y(a)ruk küçin birlä bo y[er] suvka enti apamu bo[lgın]ça b..... mınğa ad ... tanu..... ol ba..... [t]ört b.....z [o], [ho]rm[uz]ta t(ä)ñri y(a)rl(a)kançuçı köñüllüg ärti ş(i)mnuğ näçökläti ölürdi tep sezik ay(ı)tsar inçä kikinç bergil: ş(i)mnu öz tilin täğşürüp kamag yäklärkä inçä tep tanuklayu sav berdi sizlärädä almış agu hormuzta t(ä)ñrikä atgay m[(ä)n] hormuzta t(ä)ñrig bo..... tedi, atmış agusı öz başınğa tägdi, töpön [t]üşti tümän y[a]lvardı, ş(i)mnu m(ä)n hormuzta t(ä)ñr[i]am..t tep... näñ..... ya..t yäklär..... ärti[lär], ol yedilär ölürdilär ätöz[i]n tamu ünürinä tüşti ol üdün hormuzta t(ä)ñri o:t t(ä)ñrig baltoça kılıp ş(i)mnu başın bıçtı ol ok o:t t(ä)ñrig yetmiş tümän berä sünü täg kılıp ş(i)mnu başın sünü başın[ta]

52 Betül Özbay, a.g.e., s. 78.

53 a.g.e, s. 78.

54 a.g.e., s. 81.

55 a.g.e, s. 92.

56 a.g.e., s. 85.

57 a.g.e, s. 93-95.

[Hormuzta Tanrı?] yeryüzüne indi. O üç şeytanları Zodiak'a (burçlar kuşağına) bağladı. Dört parlak gücü ile bu dünyaya indi. Sonsuza kadar 0.... dörtdır. "Hormuzta Tanrı merhametli gönüllüydü, şeytanı nasıl öldürdü?" diye sorarlarsa şöyle yanıt ver: "Şeytan kendi dilini (konuşmasını) değiştirip bütün şeytanlara şöyle deyip (söylediklerini) kanıtlayarak konuştu: "Sizlerden aldığım zehiri Hormuzta Tanrı'ya atacağım. Hormuzta Tanrı'yı bu [zehirle öldüreceğim]" dedi. (Şeytanın kendi) attığı zehiri kendi başına değdi. Tepe(sinin üstüne yere) düştü ve on binlerce kez yalvardı. Şeytan, ben Hormuzta Tanrı deyip biraz Şeytanlar idiler. O [şeytani] yediler ve öldürdüler. (şeytan) canlı olarak Cehennem mağarasına düştü. O zaman Hormuzta Tanrı, Ateş Tanrı'yı balta gibi yapıp, şeytan(in) başını kesti. Aynı Ateş Tanrı'yı yedi yüz bin mil (uzunluğunda bir) mızrak gibi yapıp, şeytan(in) başını mızağ(in) ucunda...⁵⁸

Canlıları öldürmekten dolayı duyulan pişmanlık da eserlerde sıkça dile getirilmekte ve bundan dolayı tövbe edilmektedir:

V A, B (117-122) [117] beşinç beş türlü tınl(ı)gka / [118] bir ymä äki adakl(i)g kişikä / [119] äkinti tört butlug tınl(ı)gka / [120] üçünç uçugma tınl(ı)gka / [121] törtünç suv içräki tınl(ı)gka / [122] beşinç yerdäki bag(i)rın yorıgma tınl(ı)gka
V C (123-132) [123] söda bärü t(ä)ñrim bo beş / [124] türlü tınl(ı)g(i)g tural(i)g(i) g ulugka / [125] kiçigkä t(ä)gi, näçä korkit<t>(i)m(i)z / [126] ürküt<t>imiz ärsär näçä urt(u)muz/[127] yünt<t>ümüz ärsär, näçä açit<t>ımız / [128] agrıt<t>ımız ärsär näçä ölürdüm(ü)z / [129] ärsär, monça tınl(ı)gka tural(i)g- / [130] -ka öz ötägçi botlumuz / [131] amtı t(ä)ñrim yazokda boşunu / [132] ötüñür biz.

V A, B (117-122) Beşinci olarak da bu beş türlü canlıya, birincisi iki ayaklı insana, ikincisi dört bacaklı canlıya, üçüncüsü uçan canlıya, dördüncüsü suda yaşayan canlıya, beşincisi sürüngenlere,

V C (123-132) ezelden beri tanrım bu beş türlü canlıyı, büyüğünden küçüğüne, ne kadar korkutup ürküttüysük; ne kadar vurup aşığılıdysak; ne kadar (canlarını) acıtıp incittiysük (ve) ne kadar öldürdüysük; bütün bu varlıklara can borcumuz oldu. Şimdi tanrım günahtan arınmayı dileriz.⁵⁹

V I A, C (147-161) [147]... ymä näçä / [148] üküş tınl(ı)g(i)g tural(i)g(i)g ölürdümüz / [149] ärsär... /... / [159]... t(ä)ñrim / [160] amtı bo on türlü yazokda / [161] boşunu ötüñür biz.⁶⁰

V I A, C (147-161)... yine ne kadar çok canlıyı öldürdüysük;... tanrım şimdi bu on türlü günahtan arınmayı dileriz.⁶¹

58 Zekine Özertural, a.g.t., s. 46-48.

59 Betül Özbay, a.g.e, s. 93.

60 a.g.e, s. 84.

61 a.g.e, s. 93.

Mani muhitinde yazıldığı belirtilmekle birlikte Irk Bitig adlı fal kitabında Mani inancı ile örtüşmeyecek falların bulunduğunu da görüyoruz. Irk Bitig'in hatime kısmını inceleyen Hamilton, bu küçük kitabın Taygüntan manastırında genç bir mürit tarafından ağabeyi Sangun İtaçuk için yazılmış olduğunu açıkça ortaya koymuştur.⁶² Özellikle kendini dine adanmış genç bir müridin, savaşmaktan ve savaşçılardan, ava çıkmaktan övgüyle bahseden falları yazıya geçirmesi ilginçtir.

Fuzuli Bayat'a göre tasvir edilen bu tip gerçek av sahnelerine hem Türk destanlarında hem de Eski Edebiyatta rast geliriz. Bu ve buna benzer sosyal ve mitolojik konuların eserde bolluğu Irk Bitig kitabının Türk düşüncesinin mahsulü olduğunu söylemeğe esas verir.⁶³ Bazı araştırmacılarca Irk Bitig metninin Mani edebiyatı ürünü olarak kabul edilmesinin, eserin fikri, metnin yapısı, konusu ve düşünce mekanizması açısından değerlendirildiğinde yanlış olduğu görülür. Irk Bitig'de bütün metin orijinal bir şekilde evrensel karşılaştırma olan iyi-kötü antitezi üzerine kurulmuştur.⁶⁴

oo ooo oooo

29. *Oyma er oglanın kisisin tutup urupan oş iç oygali barmış. Oglın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş kony utmiş. Oglı yutuzı kop ögirer tir. Ança bilingler: Edgü ol.*

29. (Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş. (Yarıştta) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

oooo oooo oo

34. *Kan süke barmış. Yagıg sançmış. Köçürü konturu kelir. Özi süsi ögire sebinü ordusingaru kelir, tir. Ança bilingler: Edgü ol.*

34. Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor. Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargahına doğru geliyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

oooo ooo oooo

62 Talat Tekin, *Irk Bitig*, TDK Yayınları, Ankara 2013, s.13.

63 Fuzuli Bayat, "Irk Bitig'de Sosyal ve Mitolojik Konular", *Folklor/Edebiyat*, c. X, sayı XXXVIII, 2004, s. 109-125.

64 Fuzuli Bayat, "Irk Bitig Metninin Poetik Yapısı", *Türkiyat Araştırmaları*, sayı 4, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Bahar 2006, s. 39-65.

35. *Er süke barmış. Yolta atı armış. Er kugu kuşka sokuşmış. Kugu kuş kanatinga urup anın kalıyu barıpan öginge kangınga tegürmiş. Ögi kangı ögirer sebinür tir.*

Ança bilingler: Edgü ol.

35. (Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına erişirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

o oooo oooo

40. *Talım ırı yarın aça yasıçin yallım kayag yara urupan yalngusun yoriyur tir. Antag alp ermiş.*

Ança bilingler: Edgü ol.

40. Cesur bir genç, omuzları açık, okunun ucu ile yalçın kayaları yara yara yapayalnız yürüyor, der. (Bu genç) öylesine güçlü imiş.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

oo o oooo

55. *Alp er oglı süke armış. Sü yirinte erklig sabçı törümiş tir. Ebingerü kelser özi atanmış, ögrünçülüğ, atı yitiglig kelir tir.*

Ança bilingler: Anyıg edgü [ol].

55. Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş. Savaş alanında (kendine) güçlü bir sözcü türetmiş, der. Evine doğru gelirken kendisi ünlü ve mutlu, atı (da) yetkin olarak geliyor, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

o oo o

63. *Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik kiyik kirmiş. Eligin tutmuş. Kara kamag süsi ögirer tir.*

Ança bilingler: Edgü ol.

63. Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

Budist Edebiyatta Savaşa Bakış:

1. Öldürmek:

Canlılara zarar vermemek, Budizm'in en önemli esaslarından ve kesin olarak yasaklanmıştır.

Uygurlar arasında daha fazla yayılan Mahayana Budizminde ideal bir "bodhisattva"nın sahip olması gereken on mükemmellik basamağı vardır. Bunlar *paramita* olarak adlandırılır.

Sikṣapāda pāramitāsini yerine getirme şartlarından biri üç türlü eylemleri temizlemeye dayanmaktadır. Bu da öldürmemek ve zarar vermemekle olur:

üç törlüg kılınçlarig (0457) arıtmak y(ä)mä kayu ärür tep tesär,, üç törlüg (0458) kılınçlarig arıtmak ärsär,,,, k(a)lṭı ätözin (0459) özlüglärig ölürmämäk adın(a) gunuṇ tavar- (0460) ın küçäp almamak ogurlamamak adınlar- (0461) nıṇ,, (0462) yutuzıṇa yapşınmamak tilin äzüglämämäk (0463) çaşut çaşurmamak,,,, irig sarsıg sav söz- (0464) lämämäk askaṇçulamamak,,,, köñülin adın (0465) kişiniṇ ädgüsiṇä azlanmamak künilä- (0466) mämäk övkä köñül tutmamak övkälämämäk,,,, (0467) t(ä)rs körüm öritmämäk ärür,,,,⁶⁵

(0453-0467) Burada yine Bodhisattvalar, birincisi (olan) üç türlü eylemi temizlemeye dayanarak *sikṣapāda pāramitāsini* nasıl elde ederler? Üç türlü eylemi temizlemek yine nasıldır? diye sorsa: Üç türlü eylemi temizlemek, bedeni ile canlıları öldürmemek, başkasının malını zorla almamak, çalmamak, başkasının eşine bağlanmamak (zina etmemek), dili ile yalan söylememek, iftira atmamak, kaba (ve) üzücü söz söylememek, alay etmemek, gönlü ile başka kişinin iyiliğini kıskanmamak, öfkeli gönüllü olmamak, öfkelenmemek, aykırı fikirde olmamaktır.⁶⁶

İnsan öldürmenin veya can almanın nedeninin sorgulandığı kısımlarda, insan vücudunun ne denli zor yaratıldığından bahsedilmektedir. Can alanların ancak "kötü düşünceliler" olacağı özellikle vurgulanmıştır:

(84) bahşısı inçe tēp tedi.. antaḡ / ((85) erser nomlayu béreyin tıdıḡ- / (86) -sız köñülin in kulgak- / (87) -ın tıṇlaḡıl kayu kişi töz- / (88) -intin berü irig yavḡan üküş / (89) y(a)vlaḡ köñüllüḡ bolsar ol adınagu- / (90) -nı ölürgeli ugrayur.. kim öglüg / (91) köñüllüḡ kişi erser moni büüḡn- / (92) -miş k(e)rgek.. isig öz korkunç / (93) ayıḡ y(a)vlaḡ ol.. meniṇ neteg/(0094) isig özüm amrak erser alku / (0095) kişiniṇ y(i)me antaḡ ol amrak / (0096) ol.. moni negülük ölüür m(e)n tēp / (0097) sakinmiş k(e)rgek⁶⁷

65 Hacer Tokyürek, *Altun Yaruk Sudur 4. Kitap*, s. 286-287.

66 a.g.e., s.472.

67 Murat Elmalı, a.g.e., s. 62.

(0084-0097) Hocası şöyle dedi: "Öyle ise anlatayım. Sessiz sakın bir şekilde pür dikkat beni dinle! Kim yaradılıştan kaba ve çok kötü kalpli ise, o başka birini öldürmeye meyillidir. Kim akıllı ve düşünceli ise bunu (can almanın kötü bir şey olduğunu) anlamış olması gerekir. Can korkusu çok kötüdür. Benim canım nasıl ki (kendime) tatlı ise, bütün herkesin (canı) da o şekilde (kendisine) tatlıdır. (Bir kişi öldüreceği zaman) "Bunu niçin öldüreyim!" diye düşünmeli.⁶⁸

(0181).. *ança y(i)me alp ermiş / (0182) (19) kişi etözün bulmak.. bo Montag / (0183) (20) alp bolgulukın üküş tınl(ı)glar eşidip / (0184) (21) ölütl ölürmekdin tıdılmazlar.*⁶⁹

(0181-0184) "İnsan vücudunu bulmak ne kadar zormuş! Bu şekilde zor olduğunu pek çok canlı iştir (ama yine de) öldürmekten vazgeçmezler."⁷⁰

Budizmde tenâsüh, (samsara: yeniden doğuş, tekrar tekrar gelme) bir hayattan ötekine geçişi ifade eder. Bitmek bilmez bir yeniden doğuş silsilesi olan ve içinde bir eziyet ve çile unsuru taşıyan tenâsüh, yalnız insan şeklinde cereyan etmeyip en küçük sinekten insana kadar bütün canlı varlıklar kategorisini içine alan yeniden hayata dönüş şekilleri olarak sürer ve sadece insan olarak geldiğinde tenâsühten kurtulup Nirvana'yı kazanmak mümkün olur.⁷¹

Bu sebeple öldürmenin bu denli kötü sayılmasının sebebi yalnız "öldürme" fiilinin kendisi değil; bunun yanında bir canlı öldürüldüğü zaman, vücudunun form değiştiren Nirvana yolunda bir üst mertebeye ulaşmasının da engellenmiş olmasıdır:

(6-13) *savın inçe tir: (14) biz kamağun yılki-lar-ning öngre (15) yalanguğ azun-lardaki ayığ kılnıç (16) (lar kü)çinte bu oğurta yılki azun(in)ta toğdumuz erti. öteg (17) birim öteglegülik yıl ay öd (19) kolu sakış tolsa tükeser, munta (20) etüz koğup kişi azunınta (21) toğar ertimiz. inçip biz-ing (22) yılki azunıntaki özgülük kurtul- (23) ğuluğ öğümüz künümüz tağı (7-1) tükemezken (İnçiv balıktağı çang) (2) bağığ Küü Tav (atl(ı)ğ beg bizni) (3) ölürtedi. anıng (üçün biz) kamağun ikileyü yana yıl(kı azun) (5) toğğuluğ ötegke emgek(ke teger-biz)*⁷²

(6-13) ... Sözüni şöyle der: (14) biz vaktile hayvanların daha (önce) (15) insan mevcudiyetindeki fena amel- (16) leri yüzünden (o zaman) hayvan mevcudiyet- (17) inde doğdu idik. Borc (Hend.) (18) ödeycek (ödemeli olan) aylar yılların zamanı (19) (Hend.) dolup tükenirse (Hend.), burada (20) vücudumuzu terk edip insan mevcudiyetinde (21) doğacaktık. Böylece

68 a.g.e., s. 228.

69 a.g.e., s.65.

70 a.g.e., s. 228.

71 Günay Tümer "Budizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, s. 356.

72 Saadet Çağatay, a.g.e, s.32-34.

bizim (22) Hayvan mevcudiyetinden kurtulmamız icab eden (23) (Hend.) zamanımız, günümüz henüz (7-1) tükenmezken, İnçiv şehrindeki Çang (2) bağlıg Küü Tav adlı bey bizi (3) öldürttü. Onun için biz (4) hepimiz yeniden (yene) hayvan mevcudiyetinde (5) doğmak icab eden ödeve, eziyete vasıl oluruz.⁷³

2. Öldürmenin Cezası:

Budizimde “öldürmenin” cezası çok ağırdır. Cezaların sorgulandığı bölümlerde son derece canlı bir üslup kullanılmıştır. Herhangi bir canlıyı öldürmenin karşılığında bu hayatında veya ikinci hayatında mutlaka ceza çekeceğini bilen bir insanın “savaşçı” bir ruh taşıması dinen “günah” olarak algılanmaktadır:

(0224) *bo k]özünür ajunta y(i)me teginmekleri (0225)[bar témin] ök tétsisi inçe tép (0226)[ötünti...] kim bahşıya öz[lüg ölür]- (0227) on pat(a)r (0228) -mekniş közünür ajunta ayıg tüü- (0229) -şişe kim tegdi erki.. anı nomlayu y(a)rılıka- (0230) -zun upasélar éşidip sansarka [korkın]- (0231) -ç köñül öritzünler..⁷⁴*

(0224-0231) “Bazılarının bu varlıkta da cezalandırıldıkları görülmüştür.” Öğrencisi, hemen saygıyla bir soru daha sordu: “Kim! Ey, üstad! Can almanın, bu varlıkta, cezasını kim feci bir şekilde çekti, acaba? Bunu vaaz edin. İnananlar işitip *s a m s â r a ' y a* karşı korku duysunlar.”⁷⁵

Bazen “öldürmenin” cezası hemen bu dünyada karşılığını bulur. Hükümdar *Dandāpala* cezasını hemen çekmiştir:

(0318) *ötrü ol irig sarsıg köñüllüg d(a)nt[i]-/ (0319) -palé élig.. altun önlüg sıgu[n]- (0320) (27) -nun ötügin tıñlagalı unamadın köz- (0321) 28) -iñe karakıña kan kodulup kın (0322) (29) közin sıgun tapa körüp övkesi (0323) (30) kelip anıñ ara agulug yılan tilin[e] (0324) (31) oğsata yalınlayu turur yitti kılınçın t[ar]- (0325) (32) -tıp altı kınıg katıg köñülin edgüllüg (0326) (01) sıgun beginiñ boyunun bıçıp.. başın (0327) (02) yérte yıkdı anıñ arasın ta élig beg- (0328) (03) -niñ oñ kolı bilekintin kesilip kılıçı (0329) (04) birle yérte tüşdi bo montag kolı kesilmiş- (0330) (05) -in körüp belinleyü ögsüz osuglug bolup (0331) (06) [ka]tıg ünin kıkıra inçe tép tédi (0332) (07) [em]geke [...]ayıg kılınç / (0333) (08) [...]ök bökünki (0334) (09) [...]K ülgümin / (0335) (10) [...]ayıg kılınç tüşi (0336) (11) [...]uv]utsuz m(e)n (0337) (12) [...]uru]nçak yédim (0338) (13) [...]MW' [...]S'R ara turtaçı (0339) (14) yok.. K[...]san]sız üküş ayıg (0340) (15) kılınç [...]olgum] ın kızımın kamın (0341) (16) kadaşımın tört türlüg süümin balıkımın (0342) (17) uluşımın kent suzak künt(e)ki yinçge (0343) (18) kırkınlarımın barça bek menü*

73 a.g.e, s.33-35.

74 a.g.e., s. 66.

75 a.g.e., s.229.

sakıntım (0344) (19) erti.. öz kılmış ayıg kılınçım başda tepdi (0345) (20) méni için emgenteçi kim erser yok..⁷⁶

(0318-0345) Kötü kalpli Hükümdar *Dandâpala*, altın renkli geyiğin ricasını dinlemeğe tenezzül (bile) etmemiş. Gözlerini kan bürümüş (ve) şaşî gözlerle geyiğe bakmış. Öfkesi kabarmış. O arada, zehirli yılan diline benzeyen, parlayıp duran kılıcını çekip (eline) almış. Acımasız ve sert yüreğiyle iyilik sahibi geyikler beyinin boynunu kesip, başını yere yıkmış. Bu arada hükümdarın sağ kolu bileğinden kesilmiş (ve kolu) kılıcıyla birlikte yere düşmüş. Kolunun bu şekilde kesildiğini görünce korkup bilincini kaybeder gibi olmuş. Yüksek sesle bağırarak şöyle demiş: "Ey ıstırap! Günah... işte bugünkü... hissemi... günahların sonucu ... utanmazın biriyim... tehlikeye attım. Arada duracak (bana yardım edecek kimse) yok.... pek çok fena iş... oğlumu, kızımı, akrabalarımı, kardeşlerimi, dört kısımdan (oluşan) ordumu, memleketimi, şehri, köyü, haremdeki ince narin cariyelerimi hep ebedî sanmıştım. Kendi işlediğim günah başıma musallat oldu Benim için ağlayıp, sızlayacak kimse yok."⁷⁷

Budist metinler içinde tövbe dualarının önemli bir yer tuttuğu da bilinmektedir. İşlediği günahlardan pişman olan kişinin yapması gerekenler de yer yer izah edilmiştir. Bu inancın kesin olarak yasakladığı kötü amelleri işlememek ve bundan sonra da inanç esaslarını yaymak, yerine getirilmesi gereken şartlardır. Buna bağlı olarak, dini metinlerin, özellikle de Altun Yaruk'un çoğaltılıp yayılması ve diğer insanlara duyurulması, günahlara kefarete olabilecek bir yol şeklinde gösterilmektedir. Altun Yaruk'un yalnız Leningrad nüshasında bulunan Süü Ülüş kısmında bu durum açıkça ortaya konur. Mevzu itibarıyla da Budizm'in esas akidelerinden biri olan canlıları öldürmenin büyük bir günah sayılmasından dolayı meydana gelmiş, dinin umdelerini tutmaya çağıran bir ihtardır. Bu bakımdan konumuz açısından da büyük önem taşıyan bir parçadır.⁷⁸ Parçada Çang bağlıg Küü Tav adlı bir valinin kızının düğünü münasebetiyle birçok hayvan öldürerek ziyafet vermesinden sonra ceza olarak ağır bir hastalığa yakalanması, bu cezadan sonra kuvvetli bir imanla tevbe etmesi, ardından kurtularak öldürdüğü hayvanların da insanlar dünyasına geçmelerini sağlaması anlatılmaktadır. Çang bağlıg Küü Tav, bu hayvanları öldürerek onlara hem eziyet etmekte, hem de sonraki yaşamlarında insan olarak dünyaya gelme ihtimalinin önünü kapatmakta, tekrar hayvan olarak doğmalarına sebep olmaktadır. Hastalanıp baygın düştüğünde rüyasında periler vasıtasıyla, bu gınahtan kurtulma yolunun derin bir imanla tevbe edip nom erdini "Şeriat Cevheri" şeklinde tabir edilen bu kitabı istinsah ettirmesi olduğunu öğrenir ve kendine geldiğinde bunu gerçekleştirir. Bu kitabın tamamında canlıları öldürmenin ne kadar büyük bir günah olduğundan bahsedilir:

76 a.g.e., s. 70.

77 a.g.e., s. 230.

78 Bu bölüm Berlin nüshalarında yoktur. Saadet Çağatay'a göre kitap aslında Altun Yaruk'a ait olmayıp, daha fazla onun dağılmasına hizmet eden bir medhiye veya modern tabirle bir propaganda parçasıdır.

22-6..... ürük uzatı 7(özlüg)lerig ölmektin 8 (tığzunlar). ađınlarķa ķorķınç- 9 sız kõngül buşı birmeklig iduk 10 nomta üzüksüz ögretig kılzun- 11lar. abam birük bu törülerte ögretinğeli usarlar, aşnuça k(e)ntüleri öngre ölüri tüket- 14 miş tnl(ı)ğ-lar için bu nom erdinig 15 bititzünler, okızunlar, okıtız 16 unlar. t(e) ngri t(e)ngrisi burķan 17 -ning bu nom erdinig nomlayu y(a)rılıķa- 18miş ķorķin beğizin beğiz 19 etzünler. ağınlarig yme 20 özlüg ölmektin tığzunlar.⁷⁹

22-6...uzun müddet (daimi?) 7 canlıları öldürmeyi men- 8 etsinler. Başkalarına korku- 9suz gönül (için) hayrını vermeyi mukaddes 10 kitaptan daima tâlim kılsınlar. 11 Eğer (ama) bu kanunları 12 öğrenebilirlerse (mumarese yapabilirlerse), önce 13 kendileri, daha önceden öldürüp tükettikleri 14 mahluklar için, bu mukaddes cevheri 15 yazdırsınlar, okusunlar, okut- 16sunlar. Tanrı Tanrısı Buda (Burķan) 17-nin resmini (Hend.) resm- 18 etsinler. Başkalarını dahi 19 canlı öldürmekten men'etsinler.⁸⁰

Dasakarmapathāvadānamālā'da can alan (öldüren) kişiye ölüm gününde ne olacağı sorusuna da cevap aranır. Zira öğrenci, hocasına bu soruları sorar. Aldığı cevaplarsa son derece etkidir: Öldüren ve öldürme işinden zevk alan insan, yeniden doğduğunda cehennem bekçilerini açıkça görür. İki türlü ıstırap çeker: Bunlar bütün akraba, eş ve dostlarından "ayrılma" ıstırapı ve cehennemde çekilecek ıstıraplardır. İstırap çektiği esnada günahkârın şuuru açıktır:

(0561) evrilser kılmış kılınçımın m[ü]nin (0562) kadagın körüp bir kolu edgü sakınç[ın] bur- (0563) -hanka umug inag tutsar.. bo m[ontag] (0564) ökünmiş tıltagında antag ugrı yıkı [bar] (0565) sukar (?) ol kılmış kılı[ncı] odgurak evril[ip] (0566) odgurak tegingülük bolmaz [bo savag eşidi]- (0567) -p tésisi bahşı[sıña i]nçe (0568) tép tédi birök kayu kişi uz- (0569) -un turkaru özlüg ölü- (0570) -mekde ögrünçülüg bolsar öngreki kén- (0571) -ki közünür bo üç ödün ayıgdın (0572) evrilip ökünmeser uzatı ölürteçi bolsar (0573) bo montag tın1(ı)gnun maranabav ölüm [ö]- (0574)-dinte turmışda 'eñ öngre T[...]' (0575) 'ÇY neteg osuglug bolur.. bahşısı inçe (0576) tep tedı ölüm ödte [tur]mışda upap(a)tik (0577) kén ajunta turguluk [...]Q (0578) köçür ol'ok etözin [...]Y'T' YTWV' (0579) [...]K" tamudaki açıg emgekler közinte (0580) [tét]rü közünürler tüü türlüg yavlak (0581) körksüz meñizlig tamu üzetçilerin (0582) [çı]nkaru körür odgurak tegingülük kılın- (0583)-[çı yakın] kelip başka teper.. ol érin- (0584) -[ç tınlıg er]tingü korkıp ol ugrurta iki (0585) [tülüg açıg] emgekin odug emgenür.. bir emgek- (0586) -[i ol bol]ur muna arntı ölür m(e)n alku (0587) [ka kadaş ogul] kız ed tavar barça monta (0588) [kalıp m(e)n] adrılıp adın aju<n>ka barrı (0589) [m(e)n ikinti] emgeki antag ol tamu erkli- (0590) -[gleri tamudaki] emgeklerig emgetgeli öz (0591) [... yakın] anuk tururlar.. umugsuz inag- (0592) -[sız...]

79 Saadet Çağatay, a.g.e., s. 64-66.

80 Saadet Çağatay, a.g.e., s. 65-67.

yértinçü yer suv anar ıarta (0593) [...]R ölüртеçi tın1(ı)glarınıñ yüre- (0594) -[kleri ...]YZYK mu erki üküş ugrın öz- (0595) [se]kiz otuz p(a)t(a)r (0596) (01) -lüg ölürmekniñ münin kadagın (0597) (02) 'S[...]R.. ayıg kılınçdın evrilmezler..⁸¹

(0561- 0575) ... vazgeçse, yapmış (olduğu) davranışın günahını görüp bir zaman güzel düşüncelerle Buda'ya ümit bağlasa, bu şekilde pişman olduğundan dolayı (bir) fırsat doğsa (?) yapmış olduğu davranışlarından kesin bir şekilde yüz çevirse de (isteğine) ulaşamaz. (Bu sözü işiten) öğrencisi hocasına saygıyla şöyle dedi: "Eğer bir kişi sürekli canlı öldürmekten (dolayı) mutlu olsa; önceki, sonraki ve şimdiki üç zamanda günahattan dönüp pişman olmasa; daima öldürecek olsa bunun gibi (bir) canlı ölüm gününde kalktığında ilk önce... ne gibi olur? (0575-0585) Hocası şöyle cevap verdi: "Ölüm gününde kalktığında *upapattika* (yani yeniden doğan olarak) son varlığından kalan... göçer. Bizzat kendisi... cehennemdeki ıstıraplar gözüne tam olarak görünürler. Çeşit çeşit kötü, çirkin görünümlü cehennem bekçilerini şüphesiz görür, muhakkak kabul edeceği amelleri başına dolanır. O zavallı canlı, olağanüstü korkup, o vakitte iki (tür) ıstırapı şuuru açık bir halde çeker. (0585-0597) Bu ıstıraplardan ilki (şudur): Öldüğümde bütün akraba, (kardeş, oğul), kız mal mülk bütünüyle burada (kalır). Ben ise (bunlardan) ayrılıp diğer varlığa ulaşırım. (İkincisi) ise o cehennem zebanileri cehennemdeki ıstırapları çektirmek için kendileri... yakın ve hazır olurlar. Umutsuz... yeryüzü ona artarak... öldürecekleri canlıların yürekleri... mı acaba? Pek çok sebeple canlı öldürmenin günahı... günahattan yüz çevirmezler.⁸²

*Maitrisimit'*de bir yaratığın küçücük bir karıncayı dahi öldürmesi halinde muhakkak cehennemde doğacağı belirtilir:

(20)a(ntag) (21) öküş tınlıglarığ ölü(r—)... (22) toğmaz.. qaltı şıvngı çantal angulın(ali) (23) oğrıda ulatı.. tınlıglar toğmadı,.. (24) bar antağ tınlıg kiçigkiye çimeli 25 ölüüp utğuradı tamuda toğar..⁸³

Bunun gibi (21) birçok yaratıkları öldür... (22) doğmaz. Tıpkı cellât Şivângin, Angulimâîya adlı (23) hırsız ve diğerlerinin doğmaması gibi... (24) vardır, bunun gibi bir yaratık, küçücük bir karınca (25) öldürünce muhakkak cehennemde doğar.⁸⁴

Hatta *Maitrisimit'*de bir cehennem tasvirinde kollarını yukarı kaldırmış şekilde yananların, insanları öldürenler olduğu belirtilmiştir:

81 M. Elmalı, a.g.e., s. 78-79.

82 a.g.e, s. 234.

83 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit (Burkancılarnın Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960, s. 117.

84 a.g.e., s.254.

(19) kögüzlerinte yüzlüg meñgizlig (20) qolların örü kötürüp örtenür (21) yalarlar erser olar öngre kişi (22) öldrüdeçi çantallar erdiler sansız (23) tümen yalañgu qlarıg öldrüder.. (24) erdi anı üçün anta ölüp tamu— (25) -da toğdılar.. tamuda ozup qur- (26) -tulup amtı bu kiçig tamularda (27) toğmış erürler⁸⁵

Başsız, (19) göğüslerinde yüzleri olduğu hâlde (20) kollarını yukarı kaldırıp yananlara (21) gelince; bunlar vaktiyle insan (22) öldüren cellât idiler. Sayısız (23) insanları öldürdüler; (24) bu yüzden burada ölüp cehennemde (25) doğdular. Cehennemden kurtulup (26) şimdi bu küçük cehennemlerde (27) doğmuşturlar.⁸⁶

Maitrisimit'de özellikle savaşçı yaratıkları öldürenlerin 1144 mil büyüklüğündeki en büyük cehennem olan Sanjıva adlı cehennemde ıstıraca çekecekleri açıkça yazılıdır:

(36) ara ang üst-(-ü)n ming yüz (37) artuķı tört elig bire (uluğ) (38) sançip atlıg (ta)mu erür., (39) kim kayu ayıg kıılınçlıg tınlıg- (40) -1ar küçsüz küsünsüz tınlıglar emget- (41) -güçiler ölürgüçiler. söküş atış (42) kılguçı süngüşüp tınlıglarıg ölü- (43) -güçiler.. ağun yilvin kömenin⁸⁷

Bunların (36) içinde en üstün olanı 1144 (37) mil (büyüklüğünde) (38) Sanjıva adlı bir cehennemdir. (39) Kötü amelli yaratıklar, (40) güçsüz, kuvvetsiz yaratıklar, acı verenler, (41) öldürenler, küfredenler, (42) vuruşup yaratıkları öldürenler. (43) Zehir ve büyü ile⁸⁸

3. “Can”dan Vazgeçilebilecek Haller:

Budizm'de insan ancak kendi canına kıyabilir; bunun da şartı, kendisini başka canlıların iyiliği için feda etmektir. Bu bodhisattvaların sahip olduğu bir erdem olarak görülür.

(0626) ekinti k(ä)ntü ençin mäjisin tilämä- (0627) -tin ätözlärin isig özlärin (0628) äsirkämämäkkä tayanıp särinmäk (0629) p(a)ramıtıg nätägin bütürürlär,, k(ä)ntü enç- (0630) -in mäjisin tilämätin ätözlärin (0631) isig özlärin äsirkämämäk (0632) y(ä)mä kayu ärür tep řesär,, k(ä)ntü ençin (0633) mäjisin tilämätin ätözlärin isig (0634) özlärin äsirkämämäk ärsär,, k(a)ltı oom törtünç tört y(e)g(i)rmi,, (0635) 1 beş aźuntakı tınl(ı)glar üçün (0636) 2 öz ätöznüñ ençin mäjisin ent(i)ki- (0637) 3 -sin yaragın tutmatın özlärin baş- (0638) 4 -ların berü isig özlärin tıda särmäk (0639) särinmäk ärür,, inçip bodis(a)t(a) vlar bo mun- (0640) 6 -tag ärürin bilip k(ä)ntüläri ençlig (0641) mäjilig bolguluk tıtaglarta äñ mintın (0642) birk(ä)yä tınl(ı)g ençsirägülük ämgängülük (0643) ärsär,, ol ençig mäjig küsämäzlä,, (0644) k(ä)ntü öz ätözläri yokağıp

85 a.g.e., s. 141.

86 a.g.e., s. 248.

87 a.g.e., s. 150.

88 a.g.e., s. 253.

adınlar (0645) ağgülg mājilig bolguluk ärsär,,,, ötrü (0646) öz ätözlärin isig özlärin ançak(a)y- (0647) -a y(ä)mä äsirkämäzlär,,,, munçulayu yanın (0648) bodis(a)t(a)vlar k(ä)ntüläriniñ ençin (0649) mājisin tilämätin ätözlärin (0650) isig özlärin äsirkämämäkläri üzä (0651) öztä örükilärniñ basınç- (0652) -ın ayınçın öztä kođıklarnıñ (0653) toğın uçuzın ayıg ögli yağılarnıñ (0654) örlätmäkin ämgätmäkin kop törlügin (0655) sārārlār sārīnūrlār,,,, bo ärür k(ä) ntü özlär- (0656) -iniñ ençin mājisin tilämätin ätöz- (0657) -lärin isig özlärin äsirkämämäkkä (0658) tayanıp sārīnmäk p(a)ramitig bütürmāk,,,,⁸⁹

(0626-0639) İkincisi kendi huzurunu dilemeden vücudunu (ve) özünü esirgememeye dayanarak sabır pāramitāsını nasıl elde ederler? Kendi huzurunu dilemeden vücudunu (ve) özünü esirgememek yine nasıldır? diye sorsa: Kendi huzurunu dilemeden vücudunu (ve) özünü esirgememek beş hayat şeklindeki canlılar için kendi vücudunun rahatını, huzurunu, niteliğini, faydasını elde etmeden özlərini (ve) başlarını verip vücutlarını feda edip sabretmektir. (0639-0643) Şöyle (ki) Bodhisattvalar böyle olduğunu bilip kendilerini huzurlu (ve) mutlu edecek sebeplerden dolayı bir canlı huzursuz olacak (ve) ıstırap çekecek ise o huzuru (ve) mutluluğu istemezler. (0644-0655) Kendi öz vücutlarını yok etmeleri başkalar(ına) iyilik (ve) huzur sağlayacak ise vücutlarını, özlərini öylece de esirgemezler. Böylece bu şekilde Bodhisattvalar kendilerinin huzurunu (ve) mutluluğunu dilemeden vücutlarını (ve) özlərini esirgememeleri üzerine özdeki yüceliğin baskısı ve korkusu (ile) özdeki aşağılılığın sefilliği ve kötü düşünen düşmanların kızdırması(na ve) ıstırap çektirmesine her türlü sabrederler. (0655-0658) esirgememeye dayanarak sabretme pāramitāsını elde etmek budur.⁹⁰

Budizm'in bu esasının bir örneği olarak *Dasakarmapathāvadānamālā'da* beş yüz geyiğin rehberi olan altın renkli geyiğin, bütün geyikleri avcılardan kurtarmak adına kendini fedâ etmesi istenir:

umu[g] (0268) [...] (0269) [...] (0270) [...yakın yagu]k barıp inçe (0271) [tép ötüntiler ...](...) katıglangıl sıgunlar begi- (0284) (24) -[ye.. ne] çök erser bo adadın ozgorup (0285) (25) [biz]iñe isig öz buşı bérigil.⁹¹

(0261-0285) Ümit(sizliğe düşerek beylerinin) yanına gidip şöyle (rica etmişler): (...) Sağlam dur, (ey) geyikler beyi! Bir şekilde, bu tehlikeden (bizi) kurtarıp bizim için (kendi) canını kurban et."⁹²

Aynı konu **Aç Pars** Hikâyesinde Hükümdar Mahāratha'nın üç oğlundan birinin

89 a.g.e., s.296.

90 a.g.e., s. 474-475

91 Murat Elmali, a.g.e, s. 68.

92 a.g.e., s. 230.

kendisini ölmek üzere olan yeni yavrulmuş bir kaplana fedâ etmesi şeklinde tezâhür eder. Hükümdarın canını fedâ eden en küçük oğlu Mahâsattva, bedenini çürüyecek bir şey olduğunu düşünerek, canlılar arasındaki en yüksek mertebe olan Budalık arzusuyla kendisini kaplanın önüne atar. Eserde zaman zaman da başka bir canlının iyiliği adına kendi canını feda etmenin erdemliliğinden bahsedilir:

(157) *ymä antag birär ulug (158) y(a)rlıkançuçı köjüllüg kutlug yalanuk- (159) 1ar ürüg uzaşı öz ät'özlärin tişip (160) ıdalap tınl(i)glarka asig tusu kılurlar tep*⁹³

(157) Yine öylesi yüce (158) merhametli gönüllü mübarek insan- (159) 1ar (var ki onlar) daima kendi vücutlarını feda edip (160) canlılara fayda sağlıyorlar.⁹⁴

(2802) *savıg eşidip m(a)héndaraséné (2803) élig beg burhan kutın (2804) yügerü kılıp y(a)rlıkançuçı (2805) (09) köjülin inçe tép tédi.. togm[ışı]m- (2806) -dın berü alku tınl(i)glarka isig (2807) amrak sakınçlıg uzun turkaru {W} (2808) övke köjül öritmeyük tınl(i)g [m(e)n] (2809) erür m(e)n kamag sansartakı tınl(i) g- (2810) -larnıj kop ödün asig tusu (2811) kıltaçı edgü öglisi y(i)me m(e)n (2812) (16) ök erür m(e)n.. amtı muna m(e)n (2813) (17) burhan kutı küşüşin bo etöz- (2814) üjmin esirkençsiz köjülin titip (2815) ıdalap ol iglig erke buşı bérıp (2816) iğın togasın birtem kétereyin (2817) tép tédi.. ötrü mahéndaraséné élig*⁹⁵

(2802-2817) Bu sözü işiten Hükümdar Mahendraséna Buda kutsallığını takınıp merhametle şöyle dedi: “Doğduğumdan beri bütün canlılara hoş ve temiz düşünceli (davranan), hiçbir zaman (onlara karşı) öfkelenmeyen birisiyimdir. Bütün bu Samsâra’daki canlıların (içerisinde) her zaman fayda sağlayan dost da benimdir. İşte şimdi, ben Buda kutsallığı temennisiyle bu bedenimi hiç pişmanlık duymadan terk edip o hasta adama (bedenimi) sadaka (olarak) verip hastalığını tamamen gidereyim” dedi.⁹⁶

4. Şeytanlarla Savaş:

Budizm ile ilgili eserlerde yer yer canlı savaş sahneleri de görülür; ancak bu savaş, şeytanlarla yapılan savaştır. Altun Yaruk’un bir yerinde, tanrılar tanrısı Buda’ya dua edilirken onun uğrunda neler yapılacağından da bahsedilir. Bunlardan biri de “şeytanın askerleri”ne karşı galip gelmektir:

*115 (II. 41a.) (5)... ulug küç- (6)-lüg ş(a)mnu süüsün utayın yigedeyin..*⁹⁷

“Çok güçlü şeytanın askerlerini yeneyim, alt edeyim.”

93 Zemire Gülcü, *Eski Uyurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Pars Hikâyesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, s. 82.

94 a.g.e., s.111.

95 M. Elmalı, a.g.e., s. 160.

96 a.g.e., s. 260.

97 Ceval Kaya, a.g.e., s. 85.

Dasakarmapathāvādānamālā'da Hükümdar Caştana, ülkesindeki nizamı sağlamak için şeytanlarla savaşır:

(3476) [...]L[...]L (3477) ünin tolu [...] (3478) ç(a)ştane ili[g...] (3479) Y'Y'K adası [...], (3480) tünle belirj [...] (3481) turtı.. berk [...] (3482) ışukın urup y(i)ti [...] (3483) tutup ediz kalıkıntın [...] (3484) arslanların yorıgın yonp uçayan balık- (3485) -nıñ kédininte turup inaru berü yondi öt- (3486) -rü elig beg tört beltir yolta yoriyu (3487) anıñ arasinta sansız üküş yeklerig körti.. (3488) ol y(i)me yekler yal(a)ñukların etin yéyü (3489) kanın içip bagarsuklann etözlerine (3490) yörgeyürler erti.. korkgu teg körk (3491) meniz tutup {P} yavlak katıg (3492) ünin kıkıruşu tr(i)jul badruk (3493) éliglerinte tutup kapk(a)ra ulug bedük tag (3494) teg etözün oynayu oot öñlüg işin (3495) saçların eñinlerinte tüşürüp agulug yılan- (3496) -ın etözlerin étinip yaratınıp kay beltir (3497) sayu yoriyurlar erti.. anı körüp ç(a)ştané él- (3505) tag tişim(i)zke yokı bolğalı keltir.. bo (3506) savag éşidip ç(a)ştane élig beg yürekin kat- (3507) -runup ançak(ı)ya y(i)me korkmadın ol yeklerke (3508) inçe tép tédi.. ay yekler t(e)rkin maña söz- (3509) -lenler meniñ balıkımdaki bodunug bokunug (3510) negülük ölürür sizler sizlerke bo balık- (3511) -ka kirgülik küç küsün kim berti.. bo (3512) meniñ y(i)ti kılıcımın körünler.. etözün- (3513) -üzlerini bıçıp öñi öñi kemişeyin balık- (3514) -ımnıñ uluşumnuñ bo montag tod uçuz (3515) savların körüp sergüm teg ermez.. ötrü {W}... (3521) yapınıp sıçganakların tutunup oot öñlüg (3522) kıpkızıl saçların artlarınta ıd{D} ıp.. (3523) ört yalın teg tr(i)jul badruk v(a)jirl(i)g {Ğ} (3524) tokımak éliglerinte tuta ç(a)ştané élig (3525) begig sançğalı urgalı kılınıp bir ikinti- (3526) -ske inçe tép teşdiler.. takı negü küter (3527) sizler terkin monı sançınlar {R} (3528) bıçınlar.. isig özin üzüp (3529) adın ajunka ıdınlar.. anta (3530) ötrü ç(a)ştané {Y} élig beg bar küçin (3531) üntürüp tölükün sikriyü banp urumuke (3532) atl(i)g yekniñ töpüsinteki saçın tarta (3533) tutup kılıcın örü k[ö]türüp başın bıçğalı (3534) ugradı anta ok ol yekler ç(a)ştané élig- (3535) -niñ küçin küsünin çoğın yalının kutın (3536) kıvın körüp artukrak korkdılar ünler-(3558) erser korkunçı ayınç[ı ...] (3559) katıg bolsar toña[lar begi teg ...] (3560) ya tartıp alku ya[ğ]ı lar [...] (3561) MYS kim bolsar anı neçök utğalı y[é]gedgeli] (3562) ugay sizler.. ertingü katıglanmak(i)g bilge (3563) biligke tükellig yağız yér erikliği (3564) ç(a)ştané élig beg m(e)n erür m(e)n (3565) katıg köñül öritip korkunçsuz (3566) ayınçsız köñülin sizlerni birle (3567) sünüşgeli kelyük m(e)n.. ay yeklere çın (3568) kértü alp katıg erser sizler méni birle (3569) sünüşgeli anuk turunlar.. amtı bir ikinti- (3570) -ke sınaşalım kayusı küçlüg ermiş biz.. {Z} (3571) anca sözlep ört yalın teg y(i)ti kılıcın (3572) élginte tuta yekler tapa yakın sikrip (3573) içkerü kirti 'eñ uluğı kalaşodaré atl(i)g (3574) yekniñ töpüsinteki saçın tutup kılıcın (3575) bıçğalı sançğalı kılın [...] (3576) yekler töpün [...] (3577) élig beg [...] yér] (3578) suv erkli[g...] (3579) özümüz [...] is]- (3580) -ig ö[z...] (3581) tép t[é]di... (3582) YMT[...]... (3786) satagiri haimavaté pañçikét[a] ulatı yekler (3787) urunut[la]rı [er]dinilig

ya[rıklı]nın kedip (3788) busuşlug sakınç[ılg köñ]ülin [kelip...]LYĞ T' (3789) inaru berü yordılar.. ötrü ç[aş]tan[é]⁹⁸

(3476-3483)... sesiyle dolu... Hükümdar Caştana... engeli... geceleyin korku... durdu. Sağlam... kemendini atıp keskin... yakalayıp yüksek gökyüzünden... Aslanların yürüyüşü ile yürüyüp, Ujjayinî (adlı) şehrin kuzeyinde durarak ileri geri dolaştı. Ondan sonra, hükümdar dört yol ağzında yürürken, sayısız denecek kadar çok şeytan gördü. Bu şeytanlar insanların etini yiyip kanını içiyor, bağırsaklarını vücutlarına sarıyorlardı. Yüzlerini korkunç hale getirip kötü (ve) yüksek (bir) sesle haykırıyorlardı. Ellerinde üç dişli mızrak tutup, kapkara büyük dağlara benzeyen vücutlarıyla oynayarak, ateş renkli, örgülü saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlarla bedenlerini süsleyip hep birlikte meydanlarda dolaşıyorlardı... (3505-3515) Bu sözü işiten Hükümdar Caştana, yüreğini sağlam tutup hiç korkmadan şeytanlara şöyle dedi: "Hey şeytanlar, çabuk söyleyin bana! Benim şehrimdeki insanları nasıl öldürürsünüz. Bu şehre girme cesaretini kimden alıyorsunuz? Benim şu keskin kılıcıma (bir) bakın, (bununla) gövdelerinizi keserek parça parça edip bırakırım. Şehrimin, halkımın başına gelen bunca felaket haberini duyup da katlanmak mümkün değildir"... (3521-3536) Adalelerini sıkarak sertleştirip, ateş renkli kızıl saçlarını sırtlarına salıverdiler. Ateş gibi üç dişli mızrak, şimşek gibi gürz ve tokmakları ellerine (aldılar). Hükümdar Caştana'yı mızraklamaya, vurmaya hazırlanarak birbirleriyle şöyle konuştular: "Artık ne bekliyorsunuz? Çabuk bunu mızraklayıp doğrayalım, öldürüp (bunu) başka (bir) varlığa gönderelim." Bunun üzerine Hükümdar Caştana bütün gücünü ortaya koyup dinç bir şekilde sıçrayarak Urumukha adlı şeytanın tepesindeki saçını çekip tuttu. Kılıcını yukarı kaldırıp, başını kesmeye niyetlendi. Böylece şeytanlar Hükümdar Caştana'nın gücünü, kuvvetini; ışığını, parlaklığını, azametini ve şansını görerek korktular. ... (3558-3570) ise korkusu... sağlam ise kahramanlar beyi gibi ... yay çekip bütün düşmanlar... kim olsa, onu nasıl yenmeye muktedir olabilirsiniz? Olağanüstü azimli, ilmi irfanı tam, yeryüzünün hâkimi Hükümdar Caştana'yım ben. Yüreğimi sağlamlaştırıp, cesaretle sizinle savaşmaya geldim. Ey, şeytanlar gerçekten sert (ve) acımasız iseniz benimle savaşmaya hazır olun. Şimdi birbirimizi sınavalım. Hangimiz kuvvetliymişiz (görelim)...(3571-3582) Bu şekilde konuşup ateş gibi keskin kılıcım elinde tutarak şeytanlara doğru yaklaşıp sıçrayarak aralarına girdi. (Şeytanların) en büyüğü (olan) Kalasodara adlı şeytanın tepesindeki saçı tutup kılıçla kesmeye hazırlandı. Şeytanlar tepesi,, hükümdar... dünya kudreti.. kendimiz ...| yaşam ... dedi... (3786-3789) Sâtâgiri, Haimamata, Pañcika'dan başka şeytanlar ve (onların) savaşçıları değerli zırhlarını giyip sıkıntıya gelip... öteye beriye yürüdüler.⁹⁹

98 M. Elmali, a.g.e., s. 183-193.

99 a.g.e., s. 268-272.

Dasakarmapathāvadānamālā'da yer alan bir başka bölümde de Kahraman Arjuna, Kahraman Bimbaséna tarafından şeytan Hidimbağ ile savaşa ikna edilmek istenmektedir:

... [ornıntın] örü (3855) y(i)me turmadın [bimbaséné toriḡag arçun]é (3856) tonḡag okıp inçe tép tédi.. a[lku aplarta] (3857) yég [...]D[...]Q s(e)n erür s(e)n.. ol kilimbé yek (3858) birle S[...] süñüşgil.. birök seniñ küçün (3859) yétmese[r] ant[a] ok méni üntegil v(a)jırlıg (3860) okın tuşguru t[o]kıp [o]l yekke kın kızgıt (3861) béreyin...¹⁰⁰

(3850-3861) (Kahraman Bimbaséna yerinden) ayağa bile kalkmadan, kahraman Arjuna'yı çağırıp şöyle dedi: "Bütün (yiğitlerden) üstün... sensin. O Hidimbağ ile ... savaş. Eğer senin gücün yetmezse hemen beni çağır. Elmastan oklarla karşılayıp vurarak o şeytana cezasını vereyim."¹⁰¹

Altun Yaruk Sudur Altıncı Kitap'ta da ancak savaşılırsa şeytanların yenilebileceğini anlatan bir bölüm bulunur:

Dasakarmapathāvadānamālā'da, Şeytan Āşavaka elindeki keskin kılıcı ve üç çatallı mızrağıyla Tanrı Buda'ya saldırır:

(2600) ürür.. atavaké yek élginte y(i)ti [kılıç] (2601) [tutu]p t(e) ηri burhan tegresinte [...] (2602) [...] yügürür.. on küçlüg t(e) [ηri burhan] (2603) ηar ançak(i)ya y(i)me korkmadın [aymanmadın] (2604) süzük köñül öritgülük t(e) η[ri...] (2605) erigin olurmaz mu..? ötrü ol [...] (2606) tumlug yüzlüg atavaké yek belin [teg] (2607) tölükin t(e) ηri burhanka yakın si[kriyü] (2608) barıp t(e) ηri burhanag kılıçın sançgalı [ugradi] (2609) anta ok kılıcı iki öñi bolup y[érke] (2610) tüşdi yene ök yalınayu turur.. trijulın [...] (2611) alıp t(e) ηri burhanag sançgalı kılıntı anın (2612) arasınla ol ört yalın teg tr(i)jülü [...] (2613) YTR' kelip bartı.. anta ötrü ol [atava]- (2614) -ké yek korkgu teg y(a)vlak katig [ünin] (2615) kıkırtı alakırtı.. tükel bilge t(e) ηri [burhan] (2616) [bo] yavlak kıkırtmış ünüg t(e) ηridem [...] (2617) [...] ünler belgürtdi otrü ata[vaké yek] (2618) [...] basgukın kelürüp t(e)η[ri burhan]¹⁰²

(2600-2605) Şeytan Āşavaka elinde keskin kılıç tutup Tanrı Buda'nın çevresinde... koşar. On güce sahip Tanrı Buda, ondan en ufak bir korku duymadan temiz düşünce besleyecek (olan) Tanrı (Buda rahat) tavırlarla oturamaz mı?" (2605-2618) Bunun üzerine o... soğuk yüzlü Şeytan Āşavaka korkunç gücüyle Tanrı Buda'nın yakınına sıçrayarak varıp, Tanrı Buda'ya kılıcıyla vurmaya (yeltendi). O anda kılıcı iki parça olup yere düştü. (İki parça olmuş kılıç) hala parlayıp durmaktaydı. Üç çatallı mızrağını (eline) alıp Tanrı

100 a.g.e., s. 195.

101 a.g.e., s. 273

102 M. Elmali, a.g.e., s. 153-154.

Buda'yı mızraklamaya yeltendi. Bu arada o ateş gibi mızrak (şeytanın elinden ...) çıkıp gitti. Bunun üzerine Şeytan Āşavaka korkutucu sert sesiyle bağıırıp haykırdı. Tam bilge Tanrı (Buda bu) kötü (bir şekilde) haykıran sese (karşı) kutsal sesler ortaya çıkarttı. Sonra (Şeytan) Āşavaka ...kaya parçasını getirip tanrı (Buda'ya)...¹⁰³

Budist şiiri örneklerinden "Otuz Beş Burkana Saygı" adlı eserde, şeytanı mağlup eden burkan Vajra da konu edilir:

*yavlaq şımnu-luğ yağı-sın uçdup.
yança iyindeçi tip yadılmış atlıg
yalañguk-nuñg teñgri-niñg yalañguz bakşısı-sı.
yalın-lıg çoğluğ-qa yükünürmen.*¹⁰⁴

kötü, şeytan düşmanını mağlup edip,
vurup-ezen diye adı yayılmış olan,
insanların, tanrıların tek hocası,
ateşli ve alevli önünde hürmetle eğilirim.¹⁰⁵

Budist muhit şairlerinden Pratyaya Şiri'ye ait bir metinde şeytana galip gelenlere ulaşmak için dua edilir:

*yirtünçü-nüñg yula-ları yañgırtı tamdulmuş.
yintip kamağ şımnu-larıg utmuş at almış-ıg
yig üstünki nomluğ tilgen evirtgü küşüş-in.
yintem süz-ük köñgöl öz-e ödüğçi bulalım.*

Dünyanın meş'alelerini yeniden yaktırmış,
arayıp bularak, bütün şeytanlara gâlip gelmiş adını alanı,
en üstün kanun çarkını çevirme arzusu ile
her vakit duru gönülle kendimize niyazcı bulalım.¹⁰⁶

Budist şiirinin örneklerinden bir diğeri olan "On Türlü İyiliğin Medhi"nde de kötü niyetli canlıları yola getiren hükümdardan olumlu biçimde bahsedilir¹⁰⁷:

(11) *kadır yavlaq tınlıg-larıg yavaldurğu üçün.
kağıl bağsal eriglig il kan beg işi bolup.
kadğuluğ-nuñg emgeklig-niñg yarağ-ı iyin.
kara budun başlağuluğ törü yorđıp*

103 a.g.e., s.217.

104 R.R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.84-85.

105 Reşid Rahmeti Arat, a.g.e. s. 84-85.

106 a.g.e., s. 134-135.

107 a.g.e., s.76.

*kat kat teñgri yir-lerinde yalañguq ara.
kayu-ta yime kaçan er ser başlap erksinip.
kanturgu üçün tınlıg-lar-nıñg kop küsüş-lerin.
kamağ türlüg eriş-lerig tükel körkiğür.*

Zorba ve kötü canlıları yola getirmek için,
kamçı, sopa olan hükümdar, bey ve memur olup,
kederli ve ıstırap çeken kimselerin menfaati için
halkı idare eden kanunlar tatbik edip,
kat-kat tanrılar diyârında, insanlar arasında,
nerede ve ne zaman olursa-olsun, başa geçip, hâkim olup,
canlıların sayısız arzularını yerine getirmek için,
her türlü davranışı tam olarak gösterir.¹⁰⁸

“Otuz Beş Burkana Saygı” adlı şiirde şeytanla yapılan savaşta üstün gelmiş olan burkana hürmet ifadesi yer alır:

*öñgte ulatı ögmek-lig şımnu
örçüg bağ başlap nışvanı-lıg şımnu
örletmek iş-lig teñgri-lig şımnu.
ölüm-lüg şımnu üşlünçü tüp-lüg.
ülgüsüz öküş yad yağı-ların.
örlet(t)ürmedin utmış yavaldurmuş.
öz-i süñgüş-te yigedmiş atlıg.
öşeliksiz er-ke yükünürmen.*

Renk ve başka övme şeytanları,
başta örtü ve bağ olmak üzere iptilâ şeytanları,
tâciz eden kötü ruh şeytanları,
kökü kesen ölüm şeytanları,
sayısız çok yabancı ve düşmanlarını,
tâciz etmelerine imkân vermeden, yenmiş, sindirmiş,
savaşta üstün gelmiş diye bilinen
en üstün er önünde hürmetle eğilirim.¹⁰⁹

Yukarıda verilen örnek metinlerde görüldüğü üzere, savaş sahnelerinin oluşturulmasında âdeta gerçekte şahit olunmuş savaş anlarından ilham alındığı gibi bu savaş sırasında kullanılan eşyalar da ayrıntılı biçimde tasvir edilmektedir. Söz konusu savaş aletlerinin isimlerinin (kılıç “kılıç”, ok “ok”, badruk “mızrak” vb.) Türkçe olması ayrıca dikkat çekici bir hususiyettir. Bu durum Budizm ve Maniheizm inanç sistemlerini kabul etmeden önce, Gök-Tanrı inancının hâkim olduğu zamanlarda Türklerin tüm benliğiyle benimsediği

108 a.g.e., s.76-77.

109 a.g.e., s. 98-99.

savaşçılık izlerinin kaybolmadığına veyahut adı geçen aletlerin hâlen halk arasında tanınıp kullanıldığına işaret etme ihtimalini göz önünde tutmayı gerektirmektedir.

5. Ülkeyi Savaştan Koruma Yolları:

“Öldürme” fiilinin ve savaşmanın önünü kesin olarak kapatan bu inanç, esaslarına uyulup icap eden amellerin yapılması, kutsal kitaplarının okunup yüceltilmesi hâlinde, inanan kişilerin korunacağını iddia ederek düşman karşısında eli kolu bağlanan halka bu yolla bir kurtulma umudu sunmaktadır.

Altun Yaruk Sudur 6. Kitap'ta bahsedilen temel öğretilerden (dharma) birincisi, bu öğretiyi mücevherini korumak, bolca sevap işlemek ve bu sayede düşman tehlikesi de dâhil ülkenin başına gelebilecek her türlü felaketi bertaraf etmektir. Yani “savaş”mak yerine “uzlaşmak” esasına dayalı bir din olan Budizm için bu öğreti son derece kıymetlidir.

(32) *bo oğ nom ärdinig* (33) *küyü küzätü tutmış buyan ädgü kılınç* (34) *küçintä aç kız ig kägän yağı* (35) *yavlağ adasın barçanı tarçaru* (36) *ketärü uğay sizlär*

(32) İşte bu öğretiyi mücevherini (33) gözetip, koruyarak işlediğiniz sevaplar (34) sayesinde açlık, kıtlık, hastalık düşman (35) tehlikesinin hepsini uzaklaştırıp (36) yok edebilirsiniz.¹¹⁰

Altun Yaruk'u okumanın faydalarından bahsederken kitabı okuyan hükümdarların da güç sahibi olup düşmanlarına yenilmeden huzur içinde yaşayacakları söylenir:

-192- III.33b. *ol üdün 14 t(e)ngri t(e)ngri-si burçan bo saviğ tağı 15 adırtlığ bekiz b(e)lgüüg kılu y(a)rılıkağalı ol 16 kuvrağ arasınla erigm-e t(e)ngri-ler 17 kuvrağ-ınga y-a töz-ün t(e)ngri-ler 18 bo nom ertinig O ayayur ağır 19-layur yir orun-tağı ilig kan-ığ 20 begig iış-ig bodun-uğ çarağ kuyü küz 21 -etü tutmaq-ıngız çın'kirtü erür mü 22 tip burçan munça y(a)rılıkadukta ötrü ol 24 k(a)rtirakut tağ töpüsinte yığılmış -193- III.34a. üçünç tört kırk 1 tirilmiş sansız sağış-sız ez-rua 2 qormuz-ta tört m(a)haraaç t(e)ngri-ler 3 baş-ın kamağ t(e)ngri-ler uluğ küçlüğ 4 yekler kuvrağ-ı kamağun barça 5 yomkı bir ünin antağ teginür ağı 6 kötrülmüş e antağ O teginür edgün 7 barmış a birök kayu yir orun-ta bo 8 alğun öng-lüg y(a)ruğ yaltrıqlığ qopd(a) 9 kötrülmüş nom iligi atl(ı)g nom erdinig 10 oğıdaçı söz-ledeçi kingürü yore nom 11 -layu birteçi töz-ün-ler qutluğ-lar 12 bar erser-ler.. ötrü ol yir orun 13 -tağı ilig kan-ığ biz kamağ t(e)ngri 14-ler kuvrağ-ı yorımış turmış orun 15-ta tünle küntüz ürüg uzatı kuyü 16 küzeti tutğay biz.. adasın tudasın 17 yağı-sın yavlağ O -ın tarçaru kite 18 -rü birgey biz.. yaş çoğ yalın 19 qut buyan küç küsün asılığuluk edgü irü 20 b(e)lgü-ler körkitgey biz.. suu-lüg 21 kuvrağ-ıning köngül-leringe kirip alp 22 aqım edrem al çeviş bilig ayu birgey 23 biz t(e)ngrim tip ötündi-ler..¹¹¹*

110 Özlem Ayazlı, a.g.e., s. 153.

111 a.g.e., s. 74.

192 III.33b. ...O vakit 14 tanrılar tanrısı (Devâtideva) Buda bu sözü de 15 ayrıntılı olarak, açık-seçik, anlaşılır duruma getirivermek için o 16 topluluk arasında mevcut tanrılar 17 topluluğuna: "Ey soylu tanrılar! 18 Bu öğreti mücevherini (Dharmaratna) sayıp, saygı 19 gösteren yerdeki (iki.) hakani, hani, 20 beyi, hanfendiyi, halkı (iki.) koruyup, göze-21 tip tutmamız doğru mudur?" 22 diye buyurarak sordu. Tanrılar tanrı- (Devâtideva) 23 sı Buda bu şekilde buyurduktan sonra o 24 Grdhrakûta dağının tepesinde toplanmış, **193 III.34a. üçüncü (kitap) otuz dörd(üncü varak)** 1 bir araya gelmiş, sayısız (iki.), Brahmâ 2İndra, dört Mahârâja tanrılar 3 başta olmak üzere, bütün tanrılar; ulu, güçlü 4 şeytanlar (Yakşa) topluluğu, hepsi birlikte, 5 hep bir ağızdan şöylece seslenir: "Ey adı 6 yüceltilmiş (Lokajyeṣṥha)", (sonra yine) öylecelikle seslenir: "Ey iyilikle 7 gitmiş (Sugata), eğer herhangi bir yerde (iki.) bu 8 altın renkli, parlak, panltılı her (şey)den (çok) 9 yüceltilmiş, öğretinin hükümdan adlı öğreti mücevherini 10(Dharmaratna) okuyacak, söyleyecek, ayrıntısıyla yorumlayıp açıkla- 11 yiverecek soylular, kutlular [12] var iseler, sonra o yer- [13] deki (iki.) hakani, hani biz bütün tanrı- [14] lar topluluğu; yürütmüş, yürümüş, durmuş (olduğu) yer- 15 de, gece-gündüz uzun süre koruyup, 16 gözetip tutacağız. Kazasını belasını, 17 düşmanını (iki.) uzaklaştırıp gide- 18 rivereceğiz, Yaşam (iki.), alev, yalım, 19 kutsallık, iyilik, güç-kuvvet artıracak iyi belirti 20 (Lakšana) (ve) göstergeler göstereceğiz. Asker 21 topluluğunun gönüllerine girip, kahramanlık, 22 savaşıklık erdemi(nin), yol-yordam bilgisi(ni) söyleyiverece- 23 giz efendim." diye saygıyla belirttiler.¹¹²

13 bo nom erdinig eşitdeçi tutdaçı 14 bodun-ka kara-ka y(e)me tört türlüğ 15 uluğ asığ tusu <bar> titir .. kayu-lar ol 16 tört türlüğ tip'tiser .. inçe k(a)ltı 17 'eng'liki bodun kara bi-siz bıçğu 18 -suz bay mengilig O bolğay-lar .. 19 ikinti igsiz kegensiz açsız kız 20 -suz yağı-sız yavlağ-sız bolğay-lar..¹¹³

13 Bu öğreti mücevherini (Dharmaratna) işitecek, tutacak 14 halka (iki.) da dört tür 15 ulu fayda (iki.) (var)dır. Nelerdir o 16 dört tür denirse, şöyle ki, 17 birincisi, halk(lar)ı (iki.) bıçaksız, kesici- 18 siz, zengin (ve) rahat olacaklar; 19 ikincisi, ağrısız, sızısız, tok 20 (iki.) düşmansız (iki.) olacaklar...¹¹⁴

Yine Altun Yaruk 6. Kitap'ta bu öğreti korunsa da buna rağmen düşman tehlikesi oluşursa, bunun için de uyanık olunması gerektiği de belirtilir:

(95) yänä ymä bo nom ärdinig (96) tırladaçı tutdaçı eligläрни_ (97) hanlarnıñ adasın tudasın (98) tarğarğalı, yağısın yavlağın (99) ketärgäli oduğ sağ bolğay biz.

112 a.g.e., s.74.

113 a.g.e., s. 77.

114 a.g.e., s. 77.

(95) yine bu öğreti mücevherini (96) dinleyecek, (onun gereklerini) yerine getirecek (97) hükümdarların tehlikelerini (98) uzaklaştırmak için düşmanını (99) yok etmek için uyanık olacağız.¹¹⁵

Ancak Altun Yaruk 6. Kitap'ta konu şöyle devam eder: Herhangi bir hükümdar öğreti mücevherinin gücüne dayanarak, öğretiyi tutan ve savaşmayan bir hükümdarın ülkesine saldırsa, Maharaja Tanrılar kendi cinli perili topluluklarıyla, yani gizlenmiş bedenlerle o hükümdarın askerlerine yardım edecektir. Ancak bu yardım savaşı ortadan kaldırmaya yönelik olacaktır. Zira Maharaja Tanrılar'ın gizlenmiş bedenlerdeki cinli perili orduları, düşman askerlerini kendiliklerinden sakinleştireceklerdir. Böylelikle savaş çıkmadan ve bir daha o ülkede savaş korkusu olmadan yaşanmasını temin edeceklerdir.

(99) birök (100) kıyay eliglär hanlar bo nom ärdinig (101) sü_ök kertgünç köñülin äsidür tırılayur (102) ärkän, ol eligläriñ hanlar- (103) nıñ elinä uluşıña yağuk (104) yağısı yavlaķı ol elig ulusuğ (105) arşatğalı buğğalı saķınçın süülägäli (106) uğrasarlar; inçip bo nom ärdininiñ (107) çoğınta yalınınta, ol süülägäli (108) uğramıs elig yağınñ elintä (109) uluşınta ärüś üküś yavız irü b(ä)lgü- (110) lär b(ä)lgürtüp ig kägän adası üküş (111) bolmağay, birök yänä bo nom ärdinig (112) tutdaçı eliglär hanlar tört (113) törlüg süülüg kıvrağın eşinip tümä (114) nıp ol yağılağalı uğradaçı el (115) lig yağınñ elinä uluşıña (116) bargalı uğrasar, ötrü biz tört (117) m(a)haraaç t(ä)ñrilär k(ä)ntü yeklig iç (118) gäklig öz öz kıvrağlarımız birlä (119) köžünmäz ät'özün ol elig han (120) nıñ süü<s>inä çäriğinä art (121) basut bolup; yağısın yavlaķın (122) k(ä)ntün yavaldurğay biz, ol el uluş (123) içintä ikiläyü taķı süü çäriğ ada- (124) sı üzäki korķınç ayınç bultuğmağay (125) t(ä) ğrim tep ötündilär

(99) eğer (100) herhangi bir hükümdar bu öğreti mücevherini (101) temiz inançlı gönülle dinler (102) iken, o hükümdarla- (103) -rın ülkesine yakın (104) düşmanı o ülkeyi (105) tahrip etmek düşüncesiyle savaşmayı (106) planlasa, böylelikle bu öğreti mücevherinin (107) gücüyle savaşmaya (108) gelmiş (olan) düşman hükümdarın (109) ülkesinde pek çok kötü belirti- (110) ler ortaya çıkartıp hastalık tehlikeleri çok (111) olmayacak. Bundan başka yine bu öğreti mücevherini (112) tutacak hükümdar dört (113) tür askeri topluluğu ile hazırlanıp (114) savaşmayı planlayan hükümdar(ın) (115) düşmanının ülkesine (116) varmaya niyetlense bunun üzerine biz dört (117) Maharaja Tanrılar kendi cinli perili (118) topluluğumuzla beraber (119) gizlenmiş bedenle o hükümdarın (120) askerine yardımcı (121) olup düşmanını (122) kendiliğinden sakinleştireceğiz; o ülke (123) içinde yeniden askeri (124) tehlikeye dayalı korkular ortaya çıkmayacak (125) efendim", diye belirttiler.¹¹⁶

115 Özlem Ayazlı, a.g.e., s. 157.

116 a.g.e., s. 157.

Budizmin esaslarına uyan ve sağlam bir gönülle iman edenlerin bir şekilde Tanrılar tarafından korunulacağı söylene de zaman zaman kendini müdafaanın gerekli olabileceğine dair ibarelere de rastlanmaktadır; ancak bunun ne şekilde yapılacağı açıkça ortaya konulmamıştır:

*ilki töz-i arıǵ bile biliglig.
idiz uçruǵ-luǵ tuǵ örü tikip.
igid saǵınç-lıǵ yad yaǵı-larıǵ
ıraq teşǵürü kaçurmaǵ öz-e.
içtin sınıǵarǵı köni yoriǵ-lıǵ.
il-in uluş-ın uz küşetdeçi.
indir-a-kidu-tuvaça raça
ıduǵ ilig-ke yükünür-men.¹¹⁷*

Aslı-esası temizi hikmet olan,
yükseklere çıkan tuǵunu dikip,
yanlıǵ düşünceli yabancı düşmanları
uzaklara kovup, kaçırmak sûretiyle
iç bakımından dürüst hareketli,
halkını, memleketini iyice koruyan
Indraketudhvaja raja
mukaddes hükümdarın önünde hürmetle eğilirim.¹¹⁸(232-239)

Ayrıca Altun Yarık 6. Kitap'ta bir ülkede "öǵreti mücevheri" korunmazsa, o ülkede türlü kötülüklerin baş göstereceǵi anlatılır. Bu bölümde meydana gelecek kötülüklerin bir kısmı o ülke ile ilgiliyken, bir diğerk kısmı bütün dünya ile ilgilidir ve adeta bir "kıyamet" tasviridir: "Öǵretiyi" koruyamayan ülkeyi hükümdarı kaybedecektir. Halk kötü gönüllü olacak ve savaşacaktır. Daha sonra açlık, kıtlık, hastalık ve düşman felaketi başlayacaktır. Dünyanın tamamını ilgilendiren felaketler ise çok şunlardır: Kuyruklu bir yıldız doğacaktır, iki Güneş Tanrısı görünecektir. Zamansız güneş ve ay tutulması olacak, siyah-beyaz gökkuşaǵı belirecektir. Uçan yıldızlar düşecek ve yer sallanacaktır. Kuyu içinden ses gelecek, sular yükselecek, sular taşacak, fırtına olacak ve mahsul yetiştirmeyecektir.

*(679) ... kâmisǵaylâr, ötrü (680) ol el uluşta öngü öni adroǵ (681) adroǵ
ada tuda bolǵay; {eli} (682) eli hanı el ornın içǵın- (683) ğay, bodunı qarası
yavǵan yavız (684) köñüllüǵ bolǵay, yintäm bâklämäk (685) buǵaǵulamaǵ
ölürmäk ämgätmäk (686) tötüsmäk qarısmaǵ yonǵa{r}smäk (687) ayıǵlasmaǵ
yaǵuksuzuǵ yalarmaǵ (688) ta ulatı; ayıǵ törölâr bolǵay; -*

(679) Sonra (680) o ülkede başka (681) farklı tehlike(ler) olacak. (682) Hükümdar ülkeyi kaybe- (683) decek. Halk kötü (684) gönüllü olacak. Sürekli

117 R.Rahmeti Arat, a.g.e., s. 96-98.

118 a.g.e., s.97-99

bağlama, (685) öldürüp işkence etme, (686) savaşıma, iftirâlaşma, (687) suçsuzlardan şüphelenme (ve) (688) gibi kötü âdetler olacak.¹¹⁹

6. Savaşı Düşünen Tanrı ve Tanrıçaların Gönüllerinin Merhametle Dolması:

Maitrisimit'de Maitreya Bodhisatva kendinden önceki burkanların yüce gönüllüğünü düşünürken "üç (çatallı) mızrak ve bıçakla dövüşmüş" gibi olur. Bunun sonucunda da kendisinde bir acıma duygusu belirir. Merhamet duygusunun ortaya çıkması bu savaş sahnesinin Maitreya Bodhisatva'nın zihninde canlanmasından sonra oluşur. Maitreya kelimesi "dostça, hayırsever, merhametli, müşfik" anlamındadır. Budist Mesih ya da gelecek Buddha, şimdi Tuşita cennetinde yaşamaktadır. Sâkyamuni Buddha'nın Nirvana'ya girmesinden ya da ölmesinden 5000 yıl sonra ya da insan yılıyla 5.670.000.000 yıl olarak hesaplanan 4000 tanrısal yılı bu Tuşita cennetinde yasayacaktır. Daha sonra Sâkyamuni'nin yerine bütün insanları kurtarmak için bir Buddha olarak dogacaktır.¹²⁰ Maitreya bu uzun hayatında hemen bütün canlılarla akraba olduğunu, hatta bazısını "öldürdüğünü" düşünür. İçinde onlara karşı bir merhamet oluşur.

Maitreya kelimesi "dostça, hayırsever, merhametli, müşfik" anlamındadır. Geleceğe göre, Maitreya güney Hindistan'da bir Brahman ailesinde doğmuştur. Maitreya'nın 慈氏 "cishi" "hayırsever" ve Ajita 阿逸多 "a yi duo" "yenilmez" olmak üzere iki lakabı vardır. O manastırı ve manastır mensuplarını koruyacak ve Budizmin mükemmel zaferini ortaya koyacaktır.¹²¹

(36) *ka*mış alkış— (37) *-ların öp sakınıp yar(lı-)* (38) *-ka*nçuçü bilig- *-lig üç/-...*
(39) *süngün yülegün san(çı—)* (40) *—tmış osuğluğ bolup .. k*op *k*amağ (41)
tirig tınlığ ödüş özlüğ tınlığ— (42) *-lar öze yarlık*ançuçü bilig tur— (43) *-ğurup*
*inçe sakınç sakınur:*¹²²

(36) övülmüş takdislerini (37) düşünüp idrâk edip, (38) merhametli üç (çatallı)
(39) mızrak ve bıçak ile dövüşmüş (40) gibi olup, bütün (41) canlı yaratıklar
(42) için acıma duygusu besleyip (43) şöyle düşünür:¹²³

SONUÇ

Maniheizmin ve Budizmin kabulü Türklerin sosyal, siyasî, askerî ve kültürel hayatlarında derin izler bırakmıştır.

Ötüken Uygur Devleti zamanında kabul edilen Maniheizm'in tesirinde bir Mani Edebiyatı oluşturan, Turfan (Koço) Uygur Devleti zamanında kabul edilen Budizm tesirinde

119 Özlem Ayazlı, a.g.e., s. 191.

120 Hacer Tokyürek, "Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri", T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şubat, 2011, s.114-115.

121 Hacer Tokyürek, a. e., s.114-115.

122 Şinasi Tekin, a.g.e., s. 83.

123 a.g.e., 213.

de bir Budist Edebiyatın teşekkül etmesini sağlayan Uygurların Çince'den, Soğdçadan, Toharcadan, Tibetçeden ve Sanskrit dilinden yapılan tercümelere dayanan bu edebiyat dolayısıyla kendi bakış açılarını değil, kabul ettikleri dinlerin bakış açısını yansıttığı; ancak bu edebiyatın Türk kültürüne ait motifler de taşıdığı bilinmektedir.

Tarihleri boyunca savaşmak zorunda kalan Türklerin, Gök-Tanrı'dan aldıkları kut ve emir ile şekillenmiş karakterlerinin, Uygurlar zamanında kabul edilen dinlerle ne ölçüde değiştiğini tarihî zemin ve edebî metinler üzerinden incelemeye çalıştığımız bu makaleye dayanarak, "savaşmak" eyleminin edebî metinlerde yön değiştirdiğini, manevî bir savaşa, "şeytanla yapılan savaş"a yerini bıraktığını görmekteyiz. Bundan bahsedilen metinlerde de son derece canlı bir üslup kullanılmış ve yapılan tasvirlerde detaylı savaş sahnelerine yer verilmiştir. Buradan savaşma geleneğinin şeytanlar üzerinden tatbik edilmesi sonucuna varmak mümkün olabilir.

Tercümeyle dayalı bu edebiyatta metinlerde geçen savaş aletlerinin isimlerinin (kılıç "kılıç", ok "ok", badruk "mızrak" vb.) Türkçe olması, bu alet isimlerini ve bizzat savaş aletlerinin kendilerini Uygurların göçebe hayatlarından ve eski savaşçı zamanlarından yaşadıkları döneme getirdikleri izlenimini uyandırmaktadır.

Yeni topraklara hâkim olma hedefi bir yana, düşmana karşı kendini savunmanın bile yasaklandığı, başlarına gelen düşman felaketinin tanrılar ordusunun düşmanı sakinleştirme yoluyla onlara yardım edeceğine inanıldığı bu inancı benimseyen Uygurlar, tabiatı ile savaşçılık özelliklerini koruyamamışlardır. Bununla birlikte Türk milletinin tarih sahnesinde ortaya çıktığı dönemden beri savaşçılık özelliğiyle birlikte anılması ve milli karakterinin bu mücadele hissi ile yoğrulması, kabul edilen yeni inançlarla bir süre fiilen ortadan kalksa bile zihinlerden silinememiştir.

KAYNAKÇA

- AĞCA, Ferruh, "Maniheizm ve Budist Türkçe Metinlerle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Mayıs 2005, Ankara, s. 237-250.
- ALPTEKİN, Erkin, *Uygur Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1978.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, Ankara, 1991.
- ARAT, R. Rahmeti, "Uygurlarda İstılahlara Dair", Türkiyat Mecuması, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1942, C. VII-VIII/1, s. 56-81.
- ASMUSSEN, Jes Peter, *Xuävänift, Studies in Manichaeism*, Copenhagen 1965.
- AYAZLI, Özlem, "Altun Yaruk Sudur VI. Kitap", Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- AYAZLI, Özlem, *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

- BANG V., GABAIN A. von, RACHMATI G. R., *Türkische Turfan Texte VI, Das Buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*, Berlin 1934.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. 3, Ankara 2002, s.481-502.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema, *Üç İtgisizler*, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- BAYAT, Fuzuli, "İrk Bitig'de Sosyal ve Mitolojik Konular", *Folklor/Edebiyat*, c. X, sayı XXXVIII, 2004, s. 109-125.
- BAYAT, Fuzuli, "İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı", *Türkiyat Araştırmaları*, sayı 4, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Bahar 2006, s. 39-65.
- BIÇAK, Ayhan, *Türk Düşüncesi I, Kökenler*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s.83.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- ÇAĞATAY, Saadet, *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004.
- ÇETİN, Engin, *Altun Yaruk Sudur VII. Kitap*, Karahan Kitabevi, Adana 2013.
- ÇETİN, Engin, *Altun Yaruk Sekizinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Karahan Kitabevi, Adana 2017.
- ELMALI, Murat, *Daşakarmapathāvadānamālā*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- EMET, Erkin, "Uygur Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 233-237.
- ERCİLASUN, Ahmet B., *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- ERGIN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001.
- ESİN, Emel, *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, 2. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜNGÖR, Süleyman, "Uygurların Kente Yerleşmesi ve İdik Kut Şehri Hoço" *Avrasya Etüdlere*, Sonbahar/Kış 2000, Sayı 18.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. K.Y.Koprıman-İ.Aka, Ankara 1976.
- GÜLCALI, Zemire, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikâyesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Maniheizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 27, 2003, sayfa: 575-577.
- GÜNGÖR, Harun, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara, 2002.
- HAMILTON, James Russell, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- HAZAR, Mehmet, *Eski Uygur Türkçesine ve Tarihine Giriş*, Eğitim Yayınevi, Konya 2015.
- HİMRAN, Süleyman, *Huastuanift-Von le Coq'un İngilizce Tercümesinden*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1941.

- İKEDA, T., "The Irk Bitig, an Ancient Turkish Book of Divination", *The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences*, Kyoto Sangyo University, c. VI, No: 1 (October 1984), 81-125.
- İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- İZGİ, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- İZGİ, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986.
- İZGİ, Özkan, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 27. basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.
- KARAKAŞ, Selim, "Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.-XIII. Yüzyıllar)", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk- Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- KILIÇ, Ayşe, "Budist Dönemi Türk Şiiri Üzerine İncelemeler: An-Tsang'a Ait Bir Şiir Metni (Metin, Tercüme, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Ankara. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- KLIMKEIT, H. (Çev. M. Turgut Berbercan), "Türk Orta Asyasında Budizm", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2009, s. 93-108.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- LİGETİ, Louis, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 2011.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Bellekten XIX/ 73-76*, 1955, s. 331-376.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Altun Yaruk III. Kitap-(=5. Bölüm), Suvarnaprabhâsâsûtra, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, Ankara 1991.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheizm) Türk Edebî Çevrelerinde Nesir", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, C.IV, 2004.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Kurzer Überblick über die Buddhistische Übersetzungsliteratur in Alttürkisch (Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış)", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış: Nevin Önberk Armağanı*, yay. M. Ölmez, Ankara, s. 225-256.
- ÖZBAY, Betül, *Huastuanift, Maniheizm Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- RADLOFF, Wilhelm, *Kuan-şi-im Pusar-Eine Türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapuṇḍarika*, St. Petersburg 1911.
- RADLOFF, Wilhelm, "Nachträge zum Chuastuanit (Chuastuanvt) dem Bussgebete der Manichäer (Hörer)", *IAN 6. seriya: 5, s.867-894*, 1911.
- RÖHRBORN, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1-6, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1977-1998.

- SERTKAYA, Osman Fikri, "Türkiye'de Uygur Türkçesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış ve Eski Uygur Türkçesi Üzerine Türkiye'de Yapılan Son Çalışmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1995, Ankara 1997, s. 411-431.
- SHIMIN, Geng, "Budist Uygur Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 786-800.
- SHIMIN, Geng, KLIMKEIT, Hans-Joachim, LAUT, Jens Peter, "Die Weltflucht des Bodhisattva, Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit, Annemarie von Gabain zum 90. Geburtstag gewidmet", *Altorientalische Forschungen* 18 (1991), S. 264-296.
- SHÔGAITO, Masahiro, *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya*, Wiesbaden, 2014.
- ŞEN, Serkan, *Körüm Bitig- Eski Uygurca Fal Kitabı*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.
- TANYU, Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Burak Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul 1998.
- TEKİN, Şinasi, *Berliner Turfantexte IX, Maitrisimit nom bitig Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*, Berlin, Akademie Verlag, 1980.
- TEKİN, Şinasi, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not", *TDAY Belleten*, Ankara, TDK Yay., 1988.
- TEKİN, Şinasi, *Uygurca Metinler I- Kuansı İm Pusar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlig nom çeçeki sudur (saddharmapuṇḍarika-sūtra)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2, Erzurum 1960.
- TEKİN, Şinasi, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit (Burkancılarn Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960.
- TEKİN, Talat, *İrk Bitig- The Book of Omens*, Harrasowitz Verlag, Germany 1993.
- TEKİN, Talat, *İrk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara 2013.
- TEKİN, Talat, "İslam Öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili*, c. 51, No: 409 (Ocak 1986), s. 3-42.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara, 2010.
- TEZCAN, Semih, "Uygur Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, c. 33, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1984, s. 126-131.
- TEZCAN, Semih, "Uygurlar", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXIII, 265. Fasikül, Ankara.
- THOMSEN, Vilhelm, "Dr. M. A. Steins' Manuscripts in Turkish 'Runic Script from Miran and Tun-huang'", *JRAS* 1919, 190-214.
- TOKYÜREK, Hacer, *Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñç, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Laçın Yayınevi, Ankara 2015.
- TOKYÜREK, Hacer, "Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri", T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Şubat 2011.
- TULUM Mehmet Mahur, AZILI, Kenan, *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Burkancı Seyirlik Eser, Çözümleşişinin 101. Yılında Yeni Bir Tahlil Denemesi (Giriş-Rekonstruksiyon-Çeviri-Sözlük-Faksimile)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.
- TÜMER, Günay, "Budizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, s. 356.
- UÇAR, Erdem, "Altun Yaruk Sudur, X. Tegziñç, XXIX. Bölök, [R-M 653/08-657/17]", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 10, sayı 1, Mart 2013, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2013, s. 25-51.

- UÇAR, Erdem, *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*, Dinozor Kitabevi Yayınları, İzmir 2013.
- ULUÇ, Göybəy, HÜSEYNLİ, Aygün, MEHDİYEVA, Dilbər, QIR, Özcan, İBRAHİMOVA, İrana, SƏRXANBƏYOVA, Ceyran, *İrk Bitig- Qədim Uyğur Dilində Yazılmış Fal Kitabı*, Türkçesi Varkən Topluluğu Yayınları, Bakı, 2013.
- USER, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2010.
- WILKENS, Jens, *Buddhistische Erzählungen aus dem Alten Zentralasien Edition ders altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*, *Berliner Turfantexte XXXVII (1) / XXXVII (2), XXXVII (3)*, Berlin-Branderburgische Akademie, Belgium 2016.
- ZEREN, Münevver Ebru, "Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.
- ZEREN, Münevver Ebru, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", *JOTS* 1/2, 2017, s. 140-157.